

Vormen van democratie

Vormen van democratie

Een advies over democratische gezindheid

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling

Vormen van democratie
Een advies over democratische gezindheid (advies 42)
Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling

ISBN 978 90 6665 896 7
NUR 740

© 2007 B.V. Uitgeverij SWP Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorrecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot Uitgeverij SWP (Postbus 257, 1000 AG Amsterdam) te wenden.

Inhoudsopgave

Voorwoord 7

Samenvatting 9

1 Inleiding 11

1.1 Het begrip democratie is niet eenduidig 11

1.2 Pijlers van democratie 12

1.3 Vraagstelling en afbakening 14

1.4 Leeswijzer 15

2 Democratie vergt onderhoud 17

2.1 Inleiding 17

2.2 Democratie is geen gegeven 17

2.3 Maatschappelijke ontwikkelingen die democratie beïnvloeden 19

2.4 Conclusie 28

3 De worteling van democratie 31

3.1 Inleiding 31

3.2 Het belang van gezin en school 32

3.3 Het belang van civil society en buurt 33

3.4 Het belang van participatie van burgers in beleidsvorming 36

4 Mogelijkheden voor beleid 41

4.1 Inleiding 41

4.2 Pedagogische settings 42

4.3 Maatschappelijke settings 45

5	Conclusies en aanbevelingen	51
5.1	Waarom dit advies?	51
5.2	Wat is de analyse?	52
5.3	Wat zijn de aanbevelingen?	53
	Literatuur	57
	Bijlagen	
	Bijlage 1. Adviesaanvraag	67
	Bijlage 2. Geraadpleegde deskundigen	69
	Bijlage 3. Argumenten voor afzijdigheid ten opzichte van democratie	71
	Overzicht van uitgebrachte publicaties	153
	Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling	157

Voorwoord

Het kabinet heeft de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) gevraagd advies uit te brengen over het thema 'democratie als basiswaarde'.

In 2006 heeft de RMO het vooronderzoek *Democratie voorbij de instituties* uitgebracht. Dat eindigt met de vraag in hoeverre participatie en socialisatie een bijdrage kunnen leveren aan het vergroten van de affiniteit van burgers met de democratie. Het voorliggende advies werkt deze vraag uit, en richt zich vooral op de bevordering van een democratische mentaliteit. Voor de overheid is dit een lastig thema, omdat dit direct de vrijheden van burgers raakt. Democratie kan daarom nooit van boven af worden opgelegd of op andere wijze worden afgedwongen.

Gedurende het adviestraject hebben we dankbaar gebruik gemaakt van het commentaar van een aantal deskundigen. Een overzicht van deze deskundigen vindt u in bijlage 2. Daarnaast hebben we geput uit een rapport van Bureau Veldkamp, dat een inventarisatie bevat van de beweegredenen van groepen burgers om zich van de democratie af te keren. Dit rapport is te vinden in bijlage 3.

De commissie die het advies heeft voorbereid, bestond uit:

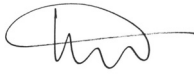
Prof. dr. M. de Winter (Raad)

Dr. S. Verhagen (secretariaat)

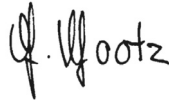
Dr. R. Janssens (secretariaat)

Drs. T. Schillemans (tot 31-12-2006, secretariaat)

De verantwoordelijkheid voor het advies berust bij de Raad.

Mw. Y. Koster-Dreese
voorzitter

Mw. dr. M. Mootz
secretaris

Samenvatting

In Nederland leven we in een democratische rechtstaat die vergaand bepaalt hoe onze samenleving is ingericht. Dit lijkt vanzelfsprekend. Toch is de inrichting van de democratische rechtstaat dat niet. Een democratische rechtstaat kan bijvoorbeeld niet zonder burgers die democratisch gezind zijn. Democratische gezindheid is immers nodig om de waarde van democratie en democratische instituties door te geven aan volgende generaties. Na het tumult rond en de moord op Pim Fortuyn en later op Theo van Gogh zijn we ons daarvan des te meer bewust.

Maar hoe kan de overheid een democratische gezindheid onder haar burgers bevorderen? De RMO heeft zijn oor onder meer te luisteren gelegd bij mensen die zich juist van de democratie hebben afgekeerd. Mensen die bij verkiezingen hun stem niet uitbrengen en die cynisch, vijandig of onverschillig staan ten opzichte van democratische basiswaarden. Welke argumenten hebben deze mensen daarvoor? Waarom hechten zij geen waarde aan de beginselen van de democratie die in de ogen van anderen juist een groot goed zijn? Een van de redenen blijkt te zijn dat zij het democratische gedachtegoed niet van huis uit hebben meegekregen. Een andere reden is dat zij maar sporadisch in situaties terechtkomen waarin zij het aantrekkelijke en de waarde van democratie ervaren.

Dit advies gaat niet over de institutionele verankering van democratie. Het gaat evenmin over de vermeende kloof tussen burger en politiek en hoe deze te overbruggen. Daarover wordt op andere plaatsen nagedacht en geadviseerd. *Vormen van democratie* gaat over hoe democratische gezindheid van burgers positief kan worden gestimuleerd. Het uitgangspunt hierbij is dat de overheid democratische gezindheid nooit van bovenaf kan opleggen of afdwingen. Vrijheid en variatie zijn voor democratie immers essentieel. We doen in dit advies dan ook geen vastom-

lijnde aanbevelingen over het bevorderen van democratie. Wel kan de overheid voorwaarden/contexten/settings creëren die de kans op een democratische levenswijze of mentaliteit vergroten.

In dit rapport presenteren we twee adviesrichtingen. In de eerste plaats adviseren wij om de voorwaarden te verbeteren waaronder burgers zich een democratische gezindheid kunnen aanleren. In dit verband wijzen we op diverse pedagogische settings, van op te richten Centra voor Jeugd en Gezin tot aan het voortgezet onderwijs. Binnen deze settings kan meer aandacht komen voor de democratische gezindheid van kinderen en hun ouders. Het gaat er daarbij nadrukkelijk niet om specifieke kennis over te dragen. De Raad vindt het niet passend om nauwgezet te omschrijven hoe en wat deze pedagogische settings moeten realiseren, maar meent wel *dat* bijvoorbeeld docenten aandacht voor de democratische gezindheid van scholieren moeten hebben. Onze belangrijkste aanbeveling is dan ook dat de betrokken professionals via hun opleiding toegerust zijn om hierover gesprekken met ouders en kinderen te voeren.

Onze tweede adviesrichting ligt in het verlengde van de eerste. Democratische gezindheid moeten burgers niet alleen leren, ze moeten ook de *kans* krijgen om deze democratische gezindheid te praktiseren. Daarom beveelt de RMO aan om meer mogelijkheden te creëren om democratische gezindheid te oefenen en tot uitdrukking te brengen – op de school van de kinderen, in de buurt of op het werk. Daarnaast kunnen specifieke vormen van interactieve beleidsontwikkeling helpen om burgers democratisch gezinder te maken.

Kortom, de RMO beveelt de overheid aan voorwaardenscheppend beleid te voeren. Het doel is dat burgers democratie (leren) praktiseren. Dat roept mogelijk het beeld op van burgers die dat vreedzaam en verdraagzaam doen, zonder zich te verbijten en zonder onderlinge irritaties en conflicten. Maar democratie gaat in werkelijkheid vrijwel altijd gepaard met spanningen: over te nemen beslissingen, uitgevoerde handelingen, afspraken en interpretaties van afspraken, botsende principes en fundamentele waarden. Democratie schuurt, maar we zouden kunnen zeggen: zonder wrijving geen glans.

1. Inleiding

1.1 Het begrip democratie is niet eenduidig

Het begin van de eenentwintigste eeuw stond in het teken van hernieuwde aandacht voor de staat waarin onze democratie verkeert. Naar aanleiding van de gebeurtenissen in de Verenigde Staten, het tumult rond en de moord op Pim Fortuyn en later op Theo van Gogh wordt – terecht of niet – gesproken over een ‘democratie in verval’, de ‘opstand van de kiezer’, een ‘dolend land’ en een ‘flip-perkastdemocratie’ (zie Rob 2005a; zie ministerie van BZK 2006). In korte tijd vielen drie kabinetten waarop grote schommelingen volgden in de daaropvolgende verkiezingsuitslagen (Andeweg en Thomassen 2007).

Het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties startte in 2005 voor het eerst een Programma Democratie als voorbereiding op een samenhangend beleid om de democratie te versterken. Dat programma kwam met een geruststellende observatie (ministerie van BZK 2006). De voornaamste conclusie was dat het in het algemeen niet somber gesteld is met de democratie in Nederland. Een belangrijk argument daarbij is dat ‘in ons land de democratische levenswijze dominant is’ (ministerie van BZK 2006, I-II).

Deze conclusie komt overeen met eerder onderzoek van de RMO (2006), maar wij constateerden in dat onderzoek ook dat tien tot dertig procent van de bevolking weinig tot niet tevreden is met de huidige invulling van de democratie, of zelfs de democratie als regeringsvorm niet steunt (zie Dekker 2002; Halman et al. 2005). Op zich is dat geen onverwacht gegeven. Er zijn sinds jaar en dag marginale groepen die onverschillig staan ten opzichte van de democratie en/of antidemocratische elementen in de samenleving vertegenwoordigen (Eurobarometer 2004),

al zijn er signalen dat deze groepen in Nederland de laatste paar jaar meer in omvang zijn toegenomen dan in andere Europese landen (Dekker 2006). Over de beweegredenen en argumenten die 'zwakke' democraten of misschien wel 'antidemocraten' aandragen, is echter veel minder bekend. Deze constatering was aanleiding om het draagvlak van de democratie nader te onderzoeken en daaraan een advies te wijden.

Er bestaat echter geen consensus over de definitie en de invulling van democratie, en daarmee over de belangrijkste bedreigingen ervan. Democratie wordt wel eens omschreven als een *essentially contested concept* dat steeds anders (want normatief) wordt ingevuld, afhankelijk van de heersende overtuigingen, de maatschappijbeelden en de politieke stromingen. Recente discussies illustreren dit. Maakt de één zich vooral druk over het antidemocratisch gedrag van islamitische militanten, een ander stoort zich juist aan de Amerikaanse militairen die hen op de huid zitten. En vormen voor de één de handelingen van Volkert van der G. of Mohammed B. het grootste gevaar voor de democratische rechtstaat, voor de ander is dat de daarop volgende, steeds ingrijpender verruiming van overheidsbevoegdheden op het terrein van veiligheid en terrorismebestrijding. In verschillende tijden kan de invulling van de democratie verschillende antwoorden krijgen. Wie overtrad de regels van de democratie: Martin Luther King of de gevestigde orde die de illegale demonstraties neersloeg? Wat ging er schuil achter de vanzelfsprekende taakverdeling tussen mannen en vrouwen in de jaren vijftig: een ondemocratische, patriarchale opvatting over sekseverschillen of slechts een andere opvatting van verschil die zeker ook democratisch te verdedigen is?

Deze verschillende, zich door de tijd heen ontwikkelende zienswijzen maken deel uit van een moderne democratie die open, vrij en transparant is. Een gevolg van deze openheid is ook dat de invulling van het democratiebegrip altijd kan worden aangevochten en geproblematiseerd (Alexander 2006).

1.2 Pijlers van democratie

Ondanks het omstreden karakter van het begrip democratie, is er in de loop van de tijd ook consensus ontstaan over wat democratie – minimaal – is. Democratie gaat altijd over controle van burgers op de macht en vanuit die controle over de vraag hoe burgers gezamenlijk richting geven aan een samenleving van verschillen. Democratie is – ten minste – een besluitvormingsprocedure waarin burgers een *zekere mate* van gelijkheid en een *zekere mate* van vrijheid gegarandeerd krijgen

en waarbij de spanning tussen deze twee beginselen vreedzaam wordt opgelost (NWO 2006: 10; Schuyt 2006: 15).

Deze vreedzame praktijken worden gewaarborgd door:

- een aantal instituties: onafhankelijke rechtspraak, academische en journalistieke vrijheid, vrije verkiezingen et cetera;
- een aantal onderliggende, in de grondwet vastgelegde basisprincipes: besluitvorming door de meerderheid, bescherming van minderheden, gelijkheid van burgers voor de wet, en het recht op vrijheid van meningsuiting.

Behalve deze instituties en basisprincipes rust democratie echter op nog een pijler:

- de democratische 'gezindheid' of levenswijze van burgers.

Bij deze derde pijler valt te denken aan bereidheid tot dialoog, respect voor meerderheidsbesluiten en verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden en minderheden. De politicoloog Benjamin Barber formuleert deze manier van leven als volgt: 'autonoom en verantwoordelijk, maar toch op een gemeenschappelijke basis, (...) in tolerantie en wederzijds respect, al worden de eigen waarden krachtig onderschreven' (Barber 2001: 323-324).

Democratische gezindheid betekent dat burgers de eerdergenoemde basisprincipes accepteren. Ze accepteren en tolereren andersdenkenden, voelen zich betrokken bij de publieke zaak en tonen zich bereid tot dialoog (Dewey 1927; Hooghe 2003; Putnam 1993). Gezindheid betekent ook dat burgers mentaal gehecht zijn aan het democratische systeem. In een goed functionerende democratie zijn burgers bereid de spelregels van de democratie te ondersteunen, ook als de uitkomsten hun niet welgevallig zijn.

Het feit dat de burgers de democratische basiswaarden aanvaarden betekent *niet* dat er geen conflicten zijn. Integendeel. Democratie gaat vrijwel altijd gepaard met spanningen, irritaties en confrontaties. Aanvaarding van democratische basiswaarden betekent evenmin dat er geen discussie kan zijn over de invulling en de reikwijdte van deze basiswaarden. Het betekent *wel* dat de intentie bestaat om zich te voegen naar de spelregels en uitkomsten van de democratische rechtstaat. Voor de overheid is de democratische gezindheid het lastigst te beïnvloeden, omdat die direct ingrijpt op de vrijheden van burgers.

1.3 Vraagstelling en afbakening

Dit advies gaat over democratische gezindheid, hierboven genoemd als derde pijler van de democratie; en over de voorwaarden die nodig zijn om democratische gezindheid onder burgers positief te stimuleren.

Bij vermeende gebreken in de democratische gezindheid onder burgers – cynisme over democratische besluitvorming, afzijdigheid van democratische praktijken, onverschilligheid over de publieke zaak – wordt vaak gewezen op problemen met de politieke institutionele structuur. Om de gezindheid (weer) in goede banen te leiden moeten politieke instituties en procedures worden aangepast of gerevitaliseerd. Verandering van het kiesstelsel, invoering van het referendum of introductie van de gekozen burgemeester kunnen leiden tot een meer representatieve relatie tussen volksvertegenwoordiging en politieke besluitvorming. Die kan, zo is de gedachte, de betrokkenheid van burgers bij het democratische systeem vergroten (het aanpassen van politieke instituties kan natuurlijk ook andere redenen hebben dan alleen het bevorderen van de democratische gezindheid, maar daarop gaan we hier verder niet in).

Structurele en culturele aanpassingen van politieke instituties

Het verbeteren van de politiek institutionele infrastructuur hoeft niet altijd *structureel* te gebeuren. Zo pleit de Raad voor het openbaar bestuur (2005a) voor een (verdere) dualisering van de verhouding tussen volksvertegenwoordiging en kabinet, en voor een verandering van de politieke *cultuur*. Structurele wijzigingen zoals aanpassing van de wet zijn daarvoor helemaal niet nodig. Wel blijven ook deze culturele aanpassingen op het niveau van de politiek en de instituties.

In aanvulling op analyses die gaan over de politiek-juridische voorwaarden die nodig zijn om de democratische gezindheid onder burgers te bevorderen, gaat dit advies over de sociale voorwaarden. De inrichting van het politiek-juridische bestel heeft bij bestuurders en beleidsmakers al veel aandacht, maar de sociale gehechtheid aan de democratie minder – om begrijpelijke redenen overigens. Is de overheid wel gerechtigd invloed uit te oefenen op de gezindheid van burgers? Is het kenmerk van een open democratie nu juist niet dat zij open moet staan voor allerlei opvattingen, ook opvattingen die minder democratisch gezind zijn? Behoort een vitale democratie niet uit zichzelf sterk genoeg te zijn om anti- of zwak-democratische neigingen uit te zuiveren?

Aan de andere kant: burgers, en dan vooral de jongeren onder hen, ontwikkelen een democratische gezindheid niet vanzelf. Ze zullen daartoe moeten worden uitgenodigd, op de een of andere manier, op enig moment. Sommige noemen dat 'democratieopvoeding' (De Winter 2006), anderen 'vorming tot democratisch burgerschap' (Scheltema 2004), 'civic education' (Boggs 1991), 'citizenship education' (Brighthouse 2006) of 'responsibilization' (Clarke 2005). Onlangs gaf minister Hirsch Ballin aan dat hij burgers weer de kernwaarden van de rechtstaat wil 'aanleren'. Mede namens minister Ter Horst installeerde hij een commissie onder leiding van de voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), Van de Donk, die daartoe voor 1 december 2007 voorstellen zal doen.

Naast de vraag of het legitiem is om democratische gezindheid te bevorderen, rijst ook de vraag in hoeverre het *mogelijk* is een democratische gezindheid te bevorderen. Valt een democratische gezindheid bij burgers wel te sturen? Directe sturing en beïnvloeding zijn zowel onwenselijk als onmogelijk. Anderzijds is democratisering ook geen autonoom proces dat totaal onbeïnvloedbaar is. In dit advies kijken we vooral welke sociale voorwaarden kunnen helpen om een democratische gezindheid te bevorderen. De overheid zou meer in staat moeten zijn om voor de burger een omgeving te creëren waarin een vitale democratie kan gedijen. Dat doet zij al door beleid te voeren op uiteenlopende terreinen. Actuele ontwikkelingen als privatisering, bureaucratisering en globalisering hebben bijvoorbeeld elk hun eigen effect op burgers en op de mate waarin zij bereid zijn zich een democratische levenswijze aan te meten (vgl. Guéhenno 1994). We komen op deze ontwikkelingen nog uitgebreid terug.

Bovenstaande leidt tot de volgende vraagstelling:

Welke mogelijkheden heeft de overheid om – direct of indirect – de democratische gezindheid onder haar burgers te bevorderen?

1.4 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 staan we allereerst stil bij de vraag waarom een democratische gezindheid bij burgers noodzakelijk is voor het voortbestaan van de democratie. Wie de democratische gezindheid wil beïnvloeden, zal vervolgens moeten weten binnen welke domeinen het logisch en verstandig is om in te grijpen. Over deze domeinen gaat hoofdstuk 3: gezin, school, civil society en buurt. In hoofdstuk 4

schetsen we vervolgens een aantal mogelijkheden om de verbondenheid van Nederlandse burgers met de democratie te bevorderen. In het vijfde hoofdstuk vindt u tot slot onze conclusies en belangrijkste aanbevelingen.

2. Democratie vergt onderhoud

2.1 Inleiding

We zijn op zoek zijn naar een antwoord op de vraag, welke mogelijkheden de overheid heeft om – direct of indirect – de democratische gezindheid onder haar burgers te bevorderen. Om dit antwoord te vinden, staan we in dit tweede hoofdstuk allereerst stil bij de vraag waarom het voor het voortbestaan van een democratie nodig is dat de burgers democratisch gezind zijn. Ook benoemen we een aantal actuele ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving, die op zichzelf nauwelijks of niet te keren zijn, maar wel de vraag oproepen hoe de overheid de democratische gezindheid onder burgers kan bevorderen en behouden.

2.2 Democratie is geen gegeven

Democratie zoals wij die kennen in Nederland en de rest van de westerse wereld, lijkt een vanzelfsprekende verworvenheid te zijn, maar is dat niet. Menselijk gedrag is niet automatisch democratisch gedrag; de democratische samenlevingsstructuur ontstaat door keuzes die telkens opnieuw gemaakt moeten worden. Een democratisch stelsel kan alleen blijven bestaan, als het ‘gedragen’ wordt door burgers en bestuurders. Gebrek aan kennis over en betrokkenheid bij de democratie maakt het systeem kwetsbaar.

De kwetsbaarheid wordt specifiek zichtbaar bij verkiezingen: als de meerderheid van de burgers kiest voor antidemocratische personen of partijen, dan kiest de democratie ervoor zichzelf op te heffen. Dit klinkt als een radicaal scenario, maar in de geschiedenis van democratische staten is dat meer dan eens gebeurd.

Weimarrepubliek hief zichzelf op

Een treffend voorbeeld van een democratie die zichzelf omverwerpt, is de Weimarrepubliek. Electorale voorkeuren neigden steeds sterker naar de antidemocratische uitersten van het politieke spectrum, de extreemrechtse NSDAP en de communistische KPD. Het gevolg was dat er uiteindelijk te weinig democraten in het parlement overbleven om een prodemocratische regering te vormen. Een eeuw eerder behaalde Napoleon de derde een meerderheid van de Franse stemmen op basis van de verkiezingsbelofte dat hij de democratie zou afschaffen. En in maart 2003 zette prins Hans Adam de tweede, vorst van Liechtenstein, zijn regering buitenspel met steun van een volksreferendum.

Ook buiten verkiezingstijd kan een democratie kwetsbaar zijn. De twintigste eeuw is de eeuw van de democratie geweest (Ackerman en DuVall 2000). En ook in de eenentwintigste eeuw zet de territoriale uitbreiding van de democratie door, soms met harde hand. De ervaringen met de inrichting van nieuwe democratieën zijn echter niet altijd even positief. Denk bijvoorbeeld aan de periode na de Eerste Wereldoorlog, aan de dekolonisatie, de Koude Oorlog en de Golfoorlog. De aanwezigheid van formele, staatsrechtelijke aspecten zoals vrije verkiezingen, demonstratierecht en gelijke burgerrechten voor alle ingezetenen blijkt weliswaar een noodzakelijke, maar zeker geen voldoende voorwaarde te zijn om te komen tot een goed functionerende democratie. Er blijkt 'meer' nodig om een democratie te laten functioneren. Dit 'meer' vinden we op verschillende niveaus (ideologisch, institutioneel en relationeel) en in verschillende domeinen (gezin, school, publieke ruimte en civil society). Telkens echter vooronderstelt dit 'meer' dat burgers op zijn minst enigszins gehecht zijn aan democratie.

Historisch is de democratie dus geen gegeven. Biologisch is zij dat evenmin. Mensen hebben er weliswaar aanleg voor en baat bij om democratisch gedrag te vertonen, maar vanzelfsprekend is het niet (De Winter 2007; Vollebergh 2006). Als maatschappelijke structuren wegvallen, blijken mensen zich vaak tegenover anderen te stellen, met allerlei riskante situaties tot gevolg. De burgeroorlog in Rwanda is daarvan een extreme illustratie; dichterbij huis zagen we dat terug in de spanningen tussen autochtone en allochtone jongeren na de dood van Theo van Gogh (Van Donselaar 2005).

Op een ander niveau kunnen we de afwezigheid van een vanzelfsprekende democratische gezindheid illustreren met het onderzoek van Veldkamp (zie bijlage

3) naar argumenten van mensen die op afstand van de democratie staan. Vrijwel alle respondenten uit dit onderzoek staan cynisch, vijandig of onverschillig ten opzichte van de democratie en van een aantal democratische waarden. Sommigen staan dat omdat zij democratie uitsluitend benaderen als een systeem van rechten en vrijheden – ‘Prima als er beslissingen worden genomen op basis van een debat, als die maar niet strijdig zijn met mijn belangen’ – of omdat zij het woord ‘democratie’ niet kennen en zich er geen voorstelling van kunnen maken. Anderen zijn onverschillig geworden uit wantrouwen ten aanzien van de intenties van politici (‘zakkenvullers’) of onvrede over het feit dat in hun ogen waardevolle beslissingen ‘er nooit doorheen komen’. Weer anderen zijn van mening dat democratie in Nederland synoniem staat voor inefficiënte besluitvorming, achterkamertjespolitiek en machtsmisbruik (‘onder het mom van idealisme willen machthebbers hun eigen leven zo leuk mogelijk inrichten’).

Maar ook mensen met ogenschijnlijk krachtige democratische idealen kunnen niet-democratisch gedrag tentoonspreiden. Zo blijken jongeren die expliciet democratisch zeggen te zijn, soms niet te weten hoe ze moeten omgaan met mensen die anders denken dan zij: volgens deze jongeren kan er binnen een democratie geen ruimte zijn voor mensen die hun democratische idealen niet onderschrijven (Vollebergh 2006).

2.3 Maatschappelijke ontwikkelingen die democratie beïnvloeden

In de vorige paragraaf hebben we gezien dat het van alle tijden is dat de democratie onderhoud nodig heeft en zich niet vanzelf reproduceert. Ook de huidige tijd kent zijn eigen kwetsbaarheden, zo suggereren in elk geval boektitels als *Democratie in verval?* (Holsteyn en Mudde 2002), *De dramademocratie* (Elchardus 2002) en *Neergang van de democratie?* (Tromp 2003). In deze paragraaf staan we stil bij een aantal actuele, min of meer autonome ontwikkelingen die van invloed kunnen zijn op de manier waarop burgers democratie beleven. Deze ontwikkelingen zijn niet positief of negatief op zichzelf, maar ze kunnen wel gevolgen hebben voor de democratie. Achtereenvolgens bespreken we in deze paragraaf het proces van individualisering, bureaucratisering, globalisering, privatisering en pluralisering,¹ met inbegrip van een aantal specifieke domeinen waarop zich de democratische gevolgen manifesteren. We pretenderen met de behandeling van deze ontwikkelingen overigens niet volledig te zijn. We brengen ze aan de orde om te illustreren dat democratie ook in deze tijd kwetsbaar is.

Individualisering: het risico van te losse publieke verbanden

Individualisering behelst een serie maatschappelijke veranderingen die de zelfstandigheid en keuzevrijheid van individuen vergroot of in ieder geval van karakter doet veranderen (Van der Loo en Van Reijen 1993). De oorsprong van het individualiseringsproces ligt in de achttiende eeuw, toen het ontstond als reactie op het Ancien Régime. Vandaag is het individualiseringsproces nog altijd een belangrijke sociale kracht, maar de uitdrukkingvorm is veranderd. In de jaren zestig van de vorige eeuw manifesteerde individualisering zich als tegenwicht tegen de hiërarchische, autoritaire verhoudingen binnen gezinnen, kerken, vakbonden en politieke partijen. Sindsdien zien we haar terug in veranderende opvoedingsstijlen in het gezin, veranderende lesmethoden op school, veranderende omgangsvormen in de publieke ruimte en veranderende consumptiepatronen, levenslopen, intieme relaties en vrijetijdsbestedingen.

Burgers hebben tegenwoordig meer – of in ieder geval andere – keuzevrijheden om hun eigen handelingen vorm te geven (Duyvendak en Hurenkamp 2004), en ook meer zeggenschap over de manier waarop ze hun leven inrichten en ontwikkelen. Bovendien hebben ze meer zeggenschap over de koers die de overheid en door de overheid gefinancierde organisaties zouden moeten varen (Bovens et al. 1995). De mogelijkheden voor bezwaar en beroep, burgerinspraak, deelname aan referenda en horizontale verantwoordingsarrangementen zijn de afgelopen decennia ontgezeneglijk toegenomen. Vanuit democratisch oogpunt biedt deze ontwikkeling kansen die er voorheen niet waren.

Tegenover deze kansen staat echter het risico dat deze mogelijkheden bij burgers verwachtingen wekken waaraan uiteindelijk niet kan worden voldaan – met frustraties tot gevolg. Ook bestaat het risico dat burgers zich met de nieuwe vrijheden geen raad weten, bijvoorbeeld omdat ze over onvoldoende cognitieve en sociale vaardigheden beschikken om er goed mee om te gaan. Of omdat ze zo assertief en mondig zijn dat ze vooral op hun eigenbelang uit zijn en geen oog meer hebben voor anderen en ‘de publieke zaak’ (vgl. Lasch 1979).

Ook op het terrein van de opvoeding zien we zowel een positieve als een negatieve beweging. Enerzijds verloopt de Nederlandse opvoeding volgens de meeste deskundigen doorgaans goed (zie Hermanns 2007). Ouders weten grenzen stellen meestal goed te combineren met het geven van vrijheden en verantwoordelijkheden aan hun kinderen. Anderzijds wordt steeds duidelijker dat sommige ouders niet in staat zijn om zich in deze complexe, geïndividualiseerde samenleving

staande te houden en hun kinderen een adequate opvoeding mee te geven (Van Lieshout et al. 2007). Zij missen de vaardigheden om hun verantwoordelijkheid op dit vlak waar te maken.

Een fundamenteeler punt is dat de huidige opvoedingsstijlen er steeds meer op gericht zijn om het *individuele* kind en zijn capaciteiten te ontplooiën (De Winter 2006; Vollebergh 2006). 'Goede' opvoeding wordt doorgaans gelijkgesteld aan: kinderen succesvol een aantal individuele ontwikkelingsfasen laten doorlopen. Dit zien we in pedagogische doelen als de ontwikkeling van een eigen identiteit, het zelfstandig kunnen functioneren, gelukkig worden en talenten ontplooiën, waar het individu steeds meer de maat der dingen is (geworden). Maar een geslaagde zelfontplooiing betekent niet automatisch dat iemand zich geslaagd ontplooit tot democratisch burger. Om de kans op democratisch gedrag te vergroten, wijst De Winter (2007) daarom op het algemeen belang als aanvullend opvoedingsdoel. Onderdeel daarvan is bijvoorbeeld het leren omgaan met verschillen tussen burgers.

Het individualiseringsproces is ook zichtbaar in de houding van mensen tegenover maatschappelijke organisaties. Veel studies wijzen op lossere verbanden met organisaties in de publieke sfeer (Verhoeven 2004; SCP 2001; 2002). Nederlandse burgers zetten zich passiever dan voorheen in voor maatschappelijke doelen - de zogenoemde (accept)girosolidariteit. Bovendien beschikken ze over minder tijd dan voorheen om duurzame banden met organisaties aan te gaan, terwijl ze tegelijkertijd in andere typen organisaties zijn gaan deelnemen (Dekker en Hooghe 2003). Tussen 1980 en 2000 zijn mensen steeds minder gaan participeren in kerken, politieke partijen en vrouwenorganisaties, en steeds meer in belangenorganisaties en *single-issue*-organisaties op het terrein van bijvoorbeeld kernenergie, natuur, milieu en dierenwelzijn.

Volgens de politicoloog Putnam (2000) heeft deze verschuiving gevolgen voor het democratische bewustzijn van mensen. Een belangrijk kenmerk van duurzame participatie in vrijwillige verenigingen ligt volgens hem in de vorming van sociaal kapitaal. Dit begrip verwijst naar de netwerken die mensen hebben. Sociaal kapitaal vormt de smeerolie voor de democratie en de basis waarop algemeen maatschappelijk vertrouwen gedijt en waarop burgers competenties kunnen ontwikkelen om actief aan de democratie te kunnen deelnemen. 'Social capital', aldus Putnam (2000: 290), 'makes us smarter, healthier, safer, richer and better able to govern a just and stable democracy.'

Bij het standpunt dat vrijwillige verenigingen leerscholen zijn voor de democratie, vallen overigens wel enkele kanttekeningen te plaatsen. Niet alleen kunnen burgers 'democratische competenties' ook op andere terreinen opdoen dan bij verenigingen, zoals op school of op het werk (Selle en Strømsnes 2001; Verba et al. 1995; Verhoeven 2004; Newton 2001). Ook zijn er soms vrijwillige verenigingen en verbanden die juist geen leerschool vormen voor de democratie. Denk bijvoorbeeld aan antidemocratische bewegingen als de dierenactivisten, de maffia of zekere in zichzelf gekeerde autochtone of allochtone subculturen. Met andere woorden: vrijwillige verenigingen zijn een noodzakelijke, maar niet de enige voorwaarde voor een stabiel democratisch systeem.

Bureaucratisering: het risico op blindheid voor het belang van variatie

Volgens Weber (1972) is bureaucrativering het ontstaan van hiërarchisch geordende administratieve organisaties. Dit leidt tot een keten van boven- en ondergeschikte functionarissen die aan de hand van formele voorschriften (categorieën) burgers gelijk en zonder aanzien des persoons behandelen. Aan de ene kant prijst Weber de rechtvaardigheid waarmee deze administratieve organisaties te werk gaan: niet op basis van willekeur of nepotisme, maar op basis van de rechtsgelijkheid van burgers. Aan de andere kant waarschuwt Weber voor het gevaar van een wereld van standaardisatie, uniformiteit, beheersing en controle. Bureaucratisering wordt dan een ijzeren kooi waaruit niet meer valt te ontsnappen. Het risico bestaat dat mensen nummers worden en dat de uniformiteit elk verschil tussen mensen wegpoetst.

De verzorgingsstaat is een voorbeeld van een hiërarchisch geordende administratieve organisatie die vanaf de jaren zestig in omvang en belang sterk is toegenomen. Het maatschappelijk middenveld heeft sindsdien zijn veelzijdig karakter verloren (De Swaan 1989; Zijdeveld 2000). Het is verstatelijkt en in samenhang daarmee onder invloed geraakt van een vorm van gelijkheidsdenken. Daardoor is de relatie tussen behoefte en voorziening veranderd en zijn mensen op de achtergrond en bureaucratistische toewijzingsystemen op de voorgrond geraakt (RMO 2004a). Subjectieve waarden als lotsverbondenheid en empathische zorg, alsmede professionele waarden en ethiek hebben in het proces van verstatelijking hun oorspronkelijke normatieve betekenis verloren (Blokland 2001; Frissen 2007).

Bureaucratisering van de thuiszorg

Als illustratie kan de thuiszorg dienen. Al meer dan een kwart eeuw heeft de overheid pogingen gedaan om de kosten voor thuiszorg te beheersen, eerst via bezuinigingen en financiële taakstellingen, later via (gereguleerde) marktwerking. Het resultaat is steeds een omvangrijk systeem van aanbodregulering, met de zogeheten stopwatchzorg als een van de opvallendste ontwikkelingen. De ooit breed opgeleide, allround wijkzuster registreert inmiddels per kwartier de 'producten' die ze levert. Nu eens is de thuisverzorgende 'thuishulp' of 'verzorgingshulp', dan weer 'verzorgende', 'gespecialiseerd verzorgende', 'wijkziekenverzorgende' of 'wijkverpleegkundige'. De verschillende deelaspecten van het thuiszorgvak zijn voorop komen te staan, terwijl de professionele autonomie met zijn overkoepelende waardepatronen sterk aan belang heeft ingeboet (vgl. Los 1997; Knijn 1999; Verhagen 2005).

Vanuit democratisch oogpunt is bovenstaande ontwikkeling om twee redenen problematisch. Ten eerste zorgt de ontwikkeling ervoor dat de landelijke regelgeving onvoldoende aansluit bij de dagelijkse ervaringen en problemen van burgers – in dit geval de professionals en de cliënten in de thuiszorg. De responsiviteit van het beleid is onvoldoende geborgd, omdat de besluitvorming qua schaalniveau niet past bij de problemen die burgers ervaren. De kloof tussen de nationale beleidsbureaucratie en de beleefde waarden, motivaties en expertise van deze burgers is te groot. We zouden dit het 'schaalprobleem' van de gebureaucratiseerde democratie kunnen noemen, een probleem dat direct gevolgen heeft voor het vertrouwen van burgers in en hun betrokkenheid bij de democratie.

De tweede reden waarom bureaucratisering de democratie in de knel kan brengen, heeft te maken met de uniformerende norm van de bureaucratie. We hebben gesteld: democratie gaat over hoe burgers die van elkaar verschillen, richting geven aan de samenleving. Maar bureaucratisering verwacht van burgers juist dat zij zich uniformeren, en wel aan datgene wat volgens de staat, instelling of onderneming goed, normaal of gezond is. Variaties, uitzonderingen en ongeregelheden verdwijnen naar de achtergrond, terwijl gelijke en identieke eenheden op de voorgrond treden. Dit botst met het beeld van democratie als podium van strijd en rivaliteit, waar burgers in vreedzame onenigheid verschillende belangen kunnen nastreven. Deze uniformerende norm van de bureaucratie is het principiële probleem van een gebureaucratiseerde democratie (Frissen 2007).

Globalisering: het risico van uitholling van nationaaldemocratische waarden

Democratie betekent letterlijk 'bestuur door het volk'. Wie tot 'het volk' behoort, ligt vast in landelijke regelgeving. Door Europeanisering en globalisering overstijgt veel van de besluitvorming echter steeds vaker de landsgrenzen. Deze besluitvorming raakt de burgers van afzonderlijke natiestaten vaak direct, maar zij kunnen er hoegenaamd geen invloed op uitoefenen (Engelen en Sie Dhian Ho 2004: 26).

Economische en politieke globalisering

Globalisering kent een economische en politieke component. Een voorbeeld van economische globalisering zijn Amerikaanse multinationale ondernemingen als Chiquita en Dole, die met hun enorme plantages de bananenmarkt in vrijwel de gehele wereld beheersen (zie bijvoorbeeld Hertz 2002). Hun handelsmissie treft de arbeidsomstandigheden en -rechten van de werknemers in de landen waar deze multinationals opereren. Een ander voorbeeld is de Chinese en Indiase industrialisatie. Een voorbeeld van politieke globalisering is de *war on terror* onder leiding van Amerika, die in andere landen heeft geleid tot vergaande veranderingen in het opsporings-, privacy- en veiligheidsbeleid.

Nu hebben tussen landen altijd wederzijdse afhankelijkheden bestaan, die positief of negatief kunnen uitpakken. De Nederlandse gulden is bijvoorbeeld jarenlang van de Duitse Mark afhankelijk geweest, maar behoorde desondanks tot de sterkste van Europa. Wederzijdse afhankelijkheden worden pas riskant, als ze de gehechtheid van burgers aan het democratische systeem dreigen te ondermijnen. In het geval van de monetaire afhankelijkheid van Nederland aan Duitsland was dat niet aan de orde.

Het Chiquitaglobalisme echter is helemaal tot stand gekomen buiten de invloedssfeer van de werknemers op de kleine boerencoöperaties. Bovendien pakt dit globalisme voor de meeste boeren en hun gezinnen negatief uit. Het gevaar is niet denkbeeldig dat de betrokken coöperaties zo in beroering worden gebracht, dat de stabiliteit van de lokale (democratische) samenleving in het geding komt. Burgers zullen dan minder geneigd zijn om zich te committeren aan het democratische systeem als zodanig. Zo zet Barber (2001) uiteen hoe globalisering ingrijpt op de waarden en grondbeginselen van lokale gemeenschappen en groepen, maar ook hoe deze groepen zich daar op ondemocratische, jihadistische wijze tegen hebben verweerd.

Privatisering: het risico dat democratische gehechtheid erodeert

De verhouding tussen publiek en privaat verschuift. Dit gebeurt op twee manieren. Allereerst neemt als gevolg van publieke schaarste het aantal private initiatieven toe. Dit uit zich bijvoorbeeld in een groeiende particuliere veiligheidsindustrie, in een toenemend aantal privéklinieken en privéscholen en in meer private fondsen in onderwijs en zorg. Privatisering is deels een autonome ontwikkeling. Steeds meer is zij echter ook onderdeel van doelbewust beleid. Het geldt niet langer als verdacht om privaat initiatief in te schakelen; de overheid ziet het als een nuttige maatregel om tegemoet te komen aan de verschillende behoeften van de burgers en om de publieke schaarste in te dammen (vergelijk RMO 2004a).

De privatiseringstendenzen die we hierboven noemden, kunnen op zich goed samengaan met een vitale democratie. Privatisering kan een instrument zijn om tegemoet te komen aan de groeiende variatie aan maatschappelijke wensen en behoeften. De verzorgingsstaat is per slot van rekening ook vanuit private, maatschappelijke initiatieven ontstaan en is pas later door de overheid verstatelijkt (vgl. WRR 2000). Aan de andere kant kunnen privatiseringen leiden tot minder democratische controle (wie controleert bijvoorbeeld een geprivatiseerde woningbouwvereniging?) en kunnen er risico's ontstaan voor democratische waarden als solidariteit en toegang tot publieke voorzieningen (RMO 2004b). Als de overheid, de (vermeende) hoeder van de democratie, zich terugtrekt, kan dit negatieve gevolgen hebben voor de democratische gezindheid van burgers.

Voorals ten opzichte van het recente socialezekerheidsbeleid bestaat de vrees dat privatisering voor sommige groepen burgers onrechtvaardig kan uitpakken (De Vries 2005). De Leuvense hoogleraar Arbeids- en socialezekerheidsrecht Pieters waarschuwde er recentelijk zelfs voor dat privatisering het democratische solidariteitsbeginsel kan uithollen (*Staatscourant*, 8 maart 2007: 3).

Maar ook ontwikkelingen in het zorgverzekeringsstelsel kunnen het solidariteitsprincipe ondermijnen. Iedereen loopt in zijn leven risico op bijvoorbeeld werkloosheid, ziekte of armoede. Via werknemers- en werkgeversverzekeringen en via de belastingen is het mogelijk deze risico's te spreiden tussen de mensen met geluk en pech. Deze herverdeling van inkomen of 'verdelende rechtvaardigheid' staat echter onder druk, zoals al zichtbaar wordt in de Verenigde Staten.

Amerikaanse socialezekerheidsstelsel in beweging

In de Verenigde Staten signaleert Hacker (2006) de *Personal Responsibility Crusade*, een beweging die mensen ertoe aanspoort om zo veel mogelijk hun eigen sociale zekerheid, gezondheidszorg en pensioenvoorziening te organiseren. Onderdeel is de *Health Savings Account*: een zorgspaarrekening die mensen kunnen gebruiken om geld te sparen waarmee zij – mocht dat aan de orde komen – direct hun zorgaanbieder kunnen betalen. Er is geen tussenkomst van verzekeringsmaatschappijen of andere intermediairs. De achterliggende gedachte is dat dit de zorgconsument beter bewust maakt van kosten. Maar het betekent ook dat de financiële risico's groter worden, omdat die niet meer over alle verzekerden worden verspreid, maar een-op-een worden gekoppeld aan de zorgspaarpot van de individuele burger. Sommige burgers zullen daar financieel voordeel van hebben. Het omgekeerde zal echter het geval zijn voor mensen uit lagere sociaal-economische milieus of voor burgers met onverwachte aandoeningen en onverwacht hoge ziektekosten.

De omvang van het privatiseringsproces in de Verenigde Staten is van een heel andere orde dan die in Nederland. De overeenkomst is echter dat in beide landen eenzelfde beweging plaatsvindt: de sociale, economische en financiële risico's die zijn verbonden aan een vrijmarkteconomie komen in het teken te staan van 'eigen verantwoordelijkheid'. Dit uit zich bijvoorbeeld in de eigen bijdragen en eigen risico's in de zorg en in de strengere regels in de sociale zekerheid. De sociale en financiële risico's van niet-werken komen steeds minder bij de overheid te liggen, en steeds meer bij (potentiële) werknemers zelf – met als doel deze laatste te prikkelen en hun verantwoordelijkheidsgevoel te stimuleren. Het neveneffect is echter dat de georganiseerde solidariteit afneemt. Dan bestaat het risico dat het vertrouwen in democratie uiteindelijk daalt.

Pluralisering: het risico van radicalisme

Kenmerkend voor pluralisering is dat de hedendaagse maatschappij een pluri-forme – en daarmee ook soms verwarrende – aanblik geeft (Van der Loo en Van Reijen 1993). De huidige tijd wordt gekenmerkt door een carrousel van meningen, beelden, identiteiten, modes, perspectieven en stijlen, die zowel positief als negatief te waarderen zijn. Pluralisering biedt volgens sommigen een welkom tegenwicht tegen de 'terreur van de eenvormigheid' (Lyotard 1988). Volgens anderen is de keerzijde hiervan dat er geen duidelijke normen en waarden meer zijn waarnaar mensen hun leven kunnen inrichten (zie Buijs et al. 2006). Het gevaar

bestaat dat mensen die deze duidelijkheid missen, houvast gaan zoeken in de 'terreur van de radicaliteit'.

Het is een basale menselijke behoefte om je ergens 'thuis te voelen', om het gevoel te hebben 'erbij te horen' en binding te hebben met anderen (Buijs et al. 2006: 40-60; Baumeister en Leary 1995). De keur aan hedendaagse stijlen, modes en (religieuze) identiteiten biedt individuen meer dan voorheen de mogelijkheid om hun eigen identiteit samen te stellen. Dit geeft vrijheden die in vroegere periodes ondenkbaar zouden zijn geweest. Deze kunnen leiden tot nieuwe creatieve vormen van beleid, muziek, cultuur, maar ook tot andere, meer verwarrende manieren om de eigen identiteit te beleven. Juist in pluriforme samenlevingen bestaat de mogelijkheid dat burgers – bij gebrek aan duidelijke ankerpunten – houvast zoeken in dogmatische voorschriften en regels, met als uiterste consequentie dat ze hun ideeën met geweld willen afdwingen. Hoewel slechts een zeer kleine minderheid deze route bewandelt, kunnen de maatschappelijke gevolgen groot zijn. De tweede generatie moslimjongeren kan hierbij als voorbeeld dienen (zie kader).

Moslimjongeren van de tweede generatie

Om het mechanisme achter de zoektocht naar identiteit te doorgronden, zoomen we nader in op de tweede generatie moslimjongeren. Vergeleken met de eerste generatie bezit deze een veel minder sterke en veel minder duidelijk afgebakende nationaal-etnische identiteit (Buijs et al. 2006: 40-60). Waar de eerste generatie Marokkanen zich honderd procent Marokkaans voelt, heeft de tweede generatie minder kennis van en binding met de Marokkaanse identiteit. Ze spreekt de Arabische taal minder goed en is minder op de hoogte van Marokkaanse tradities en gewoontes. De meeste jongeren van deze groep slagen er in de brokstukken van twee identiteiten om te vormen tot één nieuwe identiteit (Korf et al. 2007). Een minderheid kan er echter moeilijker mee uit de voeten. Deze jongeren ervaren een onoverbrugbare kloof tussen de twee culturen waarvan zij deel uitmaken. Dit kan ertoe leiden dat ze zich met beide culturen zwak verbonden voelen en dat ze kampen met emotionele problemen en gedragsproblemen (Stevens 2004). Een manier om deze problemen te verlichten kan zijn om de moslimidentiteit te versterken. Dat de tweede generatie moslimjongeren zich steeds meer met de islam identificeert, is dan niet zozeer – zoals sommigen hebben betoogd – een verzet tegen de verlokkingen van westerse beschavingen (Huntington, 1996) of tegen de aanwezigheid van westerse bezettingsmachten in Arabische landen (Pape 1992). De oorzaak ligt veeleer in de sociaalpsychologische zoektocht naar meer zelfvertrouwen (Cesari 2003; Stern 2003).

De meeste van deze 'zoekende jongeren' zullen niet radicaliseren, anderen mogelijk wel. Zij kunnen met fundamentalisme hun gebrek aan eigenwaarde compenseren. Sommigen starten op politiek niveau en strijden vooral voor een betere positie van moslims als groep. Anderen beginnen een 'studiegroepje' dat zich ontwikkelt tot een geheel eigen 'jeugdcultuur', met eigen regels en codes over kleding, relaties en taalgebruik. Weer anderen nemen het terrein van religie als vertrekpunt. Kenmerkend voor al deze jongeren is dat ze zich vervreemden van de gevestigde democratie, wat uiteindelijk kan leiden tot pogingen om de democratie (gewelddadig) omver te werpen.

Het mechanisme dat we hierboven hebben beschreven, is niet alleen van toepassing op jongeren met een moslimachtergrond. Evenzogoed kan het van toepassing zijn op andere jongeren die niet goed weten hoe ze moeten omgaan met verschillende identiteiten in deze pluriforme samenleving. Volgens het Ministerie van Justitie (2005) vormen momenteel drie typen radicalisme een wezenlijke bedreiging voor de Nederlandse democratie: religieusradicalisme, rechtsradicalisme en linksradicalisme (vooral dierenrechtenactivisme). Voor elk van deze drie typen geldt volgens het ministerie dat de opvattingen en overtuigingen van sommige personen in deze bewegingen zo sterk zijn dat het gevaar bestaat dat ze geweld gebruiken en de rechten van andersdenkenden veronachtzamen. Met andere woorden: dat het gevaar bestaat dat deze groepen de legitimiteit van het gevestigd democratisch systeem ondermijnen.

2.5 Conclusie

Het is een misvatting dat democratie en democratische gehechtheid een gegeven zouden zijn. Dat blijkt uit de geschiedenis, uit de menselijke aard en uit de achtergrond en beweegredenen van mensen die meer op afstand van de democratie staan. Democratisch gedrag is niet aangeboren, evenmin blijft de democratie vanzelf gehandhaafd. Dat geldt niet alleen nu, maar is van alle tijden.

Wel kent ook onze tijd een aantal specifieke, min of meer autonome ontwikkelingen die gevolgen kunnen hebben voor de democratische samenlevingswijze. Voorbeelden daarvan zijn: het gevaar van een eenzijdige oriëntatie op zelfontplooiing in de opvoeding (het risico van individualisering), het gevaar van te veel nadruk op gelijkheid en te weinig nadruk op 'verschil' (het risico van bureaucratisering), het gevaar dat nationaaldemocratische waarden worden uitgehold (het risico van globalisering), het gevaar van erosie van solidariteit (het risico van

privatisering) en het gevaar van radicalisering (het risico van pluralisering). Waar deze risico's realiteit worden, ontstaan negatieve gevolgen voor de democratie. Het wordt dan reëel dat er over de democratische rechtstaat en democratische omgangsvormen cynisme ontstaat, afstand ertoe of zelfs (gewelddadige) afkeer ervan.

De ontwikkelingen die we in dit hoofdstuk hebben beschreven, zijn moeilijk te sturen. Het advies in dit rapport richt zich daarom niet op deze ontwikkelingen zelf, maar probeert voorwaarden te benoemen waaronder democratische gezindheid meer kansen kan krijgen.

Noot

1. Toenemende maatschappelijke differentiatie in waarden, stijlen en identiteiten (Van der Loo en Van Reijen 1993).

3. De worteling van democratie

3.1 Inleiding

Een manier om democratie te onderhouden, is de democratische gezindheid onder burgers te bevorderen. Maar hoe doe je dat? Om te beginnen is het nuttig om te bepalen binnen welke ‘domeinen’ dit logisch en verstandig zou zijn. Daartoe bespreken we eerst de domeinen waarin burgers van kindsbeen af democratische waarden mee kunnen krijgen: het gezin en de school (paragraaf 3.2). Daarna komen de domeinen aan de orde die een rol spelen bij de democratische gezindheid in het leven van volwassen burgers: de civil society en de buurt (paragraaf 3.3). Tot slot behandelen we de mogelijkheid om via interactieve beleidsvorming de democratische gezindheid van burgers te bevorderen (paragraaf 3.4).

Voor de overheid is het uitermate lastig om de democratische gezindheid van burgers te beïnvloeden. Niet alleen omdat het onder omstandigheden als globalisering, bureaucratisering en individualisering moeilijk voorstelbaar is hoe deze gezindheid er precies uit moet zien en waar het ankerpunt voor beleidsbeïnvloeding moet liggen. Maar ook omdat met iedere poging tot beïnvloeding de vrijheden en denkpatronen van burgers in het geding zijn. Toch zullen we een aantal suggesties aandragen om de democratische gezindheid van burgers te bevorderen. We doen dat in hoofdstuk 4, nadat in dit hoofdstuk duidelijk is geworden binnen welke domeinen mensen democratisch burgerschap kunnen ontwikkelen en in de praktijk kunnen brengen.

3.2 Het belang van gezin en school

Waar vindt bij kinderen de ontwikkeling van democratisch burgerschap plaats? Dat is allereerst in het gezin, en direct daarna op school. Die twee domeinen bespreken we in deze paragraaf.

Het gezin en democratische gezindheid

Dat ouders een belangrijke rol spelen in de opvoeding, staat niet ter discussie. Ook is het duidelijk dat de zogeheten autoritatieve opvoedingsstijl in de huidige westerse samenleving leidt tot de beste ontwikkelingsuitkomsten bij kinderen (zie Baumrind 1971; Maccoby 1980; Hoffman, 2000). De autoritatieve stijl combineert een goede balans van ondersteuning en monitoring met een inductieve manier van corrigeren. Juist de combinatie is belangrijk. Te autoritair opvoedingsgedrag geeft een kind namelijk onvoldoende mogelijkheden om een eigen identiteit en verantwoordelijkheidsgevoel te ontwikkelen. Daarentegen leidt een houding die te veel vrijheden toestaat, weer tot te weinig grenzen en daardoor tot onzekerheid.

De autoritatieve opvoedingsstijl weerspiegelt in bepaalde opzichten – op andere punten gaat de vergelijking mank – het beeld van het gezin als minidemocratie. Hoewel de ‘uitkomsten’ van de autoritatieve opvoedingsstijl doorgaans worden gemeten in termen van persoonlijke ontwikkeling en individuele psychosociale gezondheid, en dus niet in termen van maatschappelijke doelen als democratisch burgerschap, kan de autoritatieve opvoedingsstijl heel goed ook aangewend worden om het democratisch functioneren van kinderen te stimuleren. Een voorbeeld: de wil en de vaardigheid om consensus te bereiken zijn belangrijke democratische vermogens. Veel kinderen leren dit in de eerste plaats binnen het gezin (Frimansson 2001). Dit geldt ook voor andere, zogeheten affectief geladen cognities; de gezinscontext is bij uitstek geschikt om deze over te dragen vanwege de langdurige en intieme relatie die tussen ouders en kinderen bestaat.

De school en democratische gezindheid

Het tweede domein – naast én na het gezin – waar kinderen de democratische manier van leven kunnen ‘aanleren’, is de school. Schoolorganisatie en school-ethos fungeren voor kinderen vaak als modellen voor hun kennis en beelden over de samenleving. De manier waarop een school als gemeenschap functioneert, de manier waarop docenten en kinderen elkaar bejegenen en de relatie van de school met de ouders en de buurt inspireren kinderen tot hun gedrag.

De waarde van de school voor de vorming van democratie ligt niet zozeer in een expliciete kennisoverdracht als wel in de voorbeeldfunctie die een schoolcultuur en -organisatie kunnen vervullen. Daarvoor is het belangrijk dat de school dit niet alleen in woorden doet, maar ook in daden. Een school die menselijke waardigheid, wederzijds respect en de wil om van elkaar te leren onderwijst maar niet praktiseert, faalt onherroepelijk. Is er wél overeenstemming tussen het onderwijs en de praktijk, dan is de kans dat democratisch burgerschap wordt overgedragen op de kinderen veel groter (Gerzon 1997). 'As educators', aldus een Australische onderwijskundige, 'we need to have a firm conviction that democracy is possible, that the democratic way of life can be lived and that the schools can and should bring democracy to life in the curriculum' (Singleton 2000).

Een van de zaken die kinderen over democratie op school kunnen leren, is hoe ze kunnen omgaan met diversiteit en conflicten – een kernelement van de democratie. Op school kunnen kinderen ontdekken dat mensen ondanks hun verschillende achtergrond en opvattingen in staat zijn problemen op te lossen, bijvoorbeeld door te leren dat je het eens kunt zijn over het feit dat je het oneens met elkaar bent (Biggs et al. 2000). Zo experimenteren verschillende Nederlandse scholen met lessen in conflictbemiddeling, waarbij leerlingen een actieve rol spelen. In methodes als *Filosoferen met kinderen* leren kinderen al vroeg in de basisschool om meningsverschillen kritisch te analyseren en argumenten over en weer uit te wisselen (Heesen 1995). Maar ook de Echt-rechtconferenties op scholen (www.echt-recht.nl) zijn voorbeelden van dialoog als middel om problemen op te lossen.

3.3 Het belang van civil society en buurt

In de vorige paragraaf hebben we gezien dat het gezin en de school belangrijke leerscholen zijn voor democratie. Het zijn echter niet de enige twee domeinen waar burgers de democratie kunnen (leren) ondersteunen. Twee andere (elkaar deels overlappende) domeinen waarbinnen dat voor volwassen burgers mogelijk is, zijn de *civil society* – sociale bewegingen, kerken, verenigingen, belangenorganisaties – en de buurt. Over die twee domeinen gaat deze paragraaf.

Civic culture

Het inmiddels klassiek geworden onderzoek van Almond en Verba (1963) laat allerlei verbanden zien tussen *civic culture* en democratie. Met *civic culture* bedoelen zij 'a culture of consensus and diversity' (p. 8). Zo bleken burgers in gevestigde democratieën als Engeland en de Verenigde Staten in veel opzichten 'betere' democraten te zijn dan hun Duitse, Italiaanse en Mexicaanse tegenvoeters. Volgens de onderzoekers kwam dit niet zozeer door de aanwezige politieke instituties als wel door de aanwezige Britse *civic culture*, op zijn beurt weer het gevolg van een levendige *civil society*.

De civil society en democratische gezindheid

Onder *civil society* verstaan we het geheel van organisaties en netwerken buiten de overheidssfeer en de markt, waarbinnen burgers zich vrijwillig verenigen. Deze vrijwillige verbanden kunnen de democratie op twee manieren ondersteunen. Allereerst kunnen ze functioneren als 'leerscholen van de democratie'. Burgers worden binnen vrijwillige verbanden als het ware vanzelf 'opgeleid tot burgerschap'. Dit gebeurt doordat ze leren met anderen samen te werken, te onderhandelen, en in dat onderhandelingsproces ook tot besluiten te komen – zelfs als daar fundamenteel tegengestelde belangen of interesses aanwezig zijn.

Het verenigingsleven kan burgers democratiseren

Putnam (1993; 2000) vestigt in navolging van de socioloog De Tocqueville de aandacht op de democratiserende rol van het verenigingsleven. Hij constateert dat politieke instellingen beter functioneren daar waar burgers veelvuldig actief zijn in verenigingen. Evenals De Tocqueville stak Putnam de Atlantische Oceaan over, maar dan in omgekeerde richting, om zo de democratie beter te begrijpen. Putnam reisde van de Verenigde Staten naar Italië, waar de autonomie van de regio's vanaf 1970 sterk was vergroot. Er bleken grote verschillen te bestaan tussen regio's. Het noorden functioneerde alleszins redelijk, terwijl de zuidelijke regio's bol stonden van de inefficiëntie, het cliëntelisme en de lethargie. De sleutel tot dit verschil was volgens Putnam dat het noorden zich kenmerkte door een rijk sociaal leven. Zuid-Italië kende daarentegen relatief veel zwakkere sociale netwerken.

Een tweede betekenis van de *civil society* voor de democratie is dat verenigingen en verbanden een kritische maar constructieve rol ten opzichte van de staat kunnen vervullen; maatschappelijke organisaties, professionele lobby's en opinielei-

ders voeden politici en beleidsmakers voortdurend met informatie, argumenten en bezwaren.

Democratisering in Oost-Europa

Een voorbeeld van de kritische functie van *civil societies* is Oost-Europa. Daar begon na de val van de muur in 1989 een nieuwe, soms moeizame ronde van democratisering. Maatschappelijke bewegingen in Polen (Solidariteit) en Tsjechoslowakije (Charta '77) hadden een belangrijke rol gespeeld in de neergang van de communistische regimes (zie Bryant en Mokrzycki 1995). De *civil society* vervulde daar een sleutelrol bij de omvorming van voormalige communistische staten tot democratieën (Cohen en Arato 1992: 29; Kumar 1993: 375).

Dit komt niet alleen de effectiviteit en legitimiteit van de politieke instituties ten goede, maar draagt ook bij aan de 'maatschappelijke onderbouw' van de democratie (Portes 1998; Hooghe 1999). Burgers die lid zijn van verenigingen beschikken doorgaans over meer politieke kennis en politiek zelfvertrouwen, zijn politiek actiever en zijn meer gehecht aan democratische basiswaarden (Stolle 1999: 269). Bovendien vormen de organisaties een kader waarbinnen mensen uit eigen vrije keuze collectieve acties kunnen ondernemen en collectieve doelen kunnen realiseren (Freitag 2006).

De bovengenoemde positieve effecten van *civil societies* op de democratie nemen niet weg dat vrijwillige verbanden óók enge, naar binnen gekeerde groepen kunnen zijn, gebaseerd op wantrouwen tegenover anderen in de buitenwereld (zie bijvoorbeeld Korsten en De Goede 2006). Radicaliserende groepjes bezitten doorgaans meer sociaal kapitaal dan ze wordt toegedicht, maar dan wel het type sociaal kapitaal waarmee zij zich van de maatschappij afkeren (Dekker 2004). In de praktijk valt het vaak niet mee om eenmaal geradicaliseerde (groepen) individuen op democratische gedachten te brengen. Uiteindelijk beslissen zij daarover immers zelf. Maar de overheid kan wél pedagogische contexten creëren die de kans vergroten dat burgers de stap naar radicalisering überhaupt niet zetten. Bovendien kan zij maatschappelijke contexten creëren die de kans vergroten dat burgers eerder kiezen voor een maatschappelijk actieve tafeltennisvereniging dan voor een club met niet-legale doeleinden. De wijze waarop dat kan gebeuren komt aan de orde in hoofdstuk 4.

De buurt en democratische gezindheid

Naast de *civil society* vormt ook de buurt een belangrijk domein waarbinnen we de meerwaarde kunnen vinden die een democratie goed laat functioneren. Ook de buurt waarin ze wonen kan burgers immers uitnodigen en aansporen tot een *democratic way of life*. Volgens Dewey (1927), van wie deze term afkomstig is, kenmerkt deze manier van leven zich erdoor dat burgers wederzijdse belangen erkennen en bereid zijn om machts- en meningsverschillen op te lossen via dialoog en onderhandeling. In die zin vooronderstelt de buurt een democratische collectiviteit: alleen zijn er geen conflicten om mee om te gaan.

Om daadwerkelijk een ondersteuning voor de democratie te kunnen zijn, moet de buurt wel een omgeving zijn waar mensen letterlijk en figuurlijk thuis zijn (Blokland 2006). Ook moeten ze er invloed kunnen uitoefenen op de oplossing van problemen die er spelen (Winsemius et al. 2004). Hoewel bewoners zich gewoonlijk niet geroepen voelen om mee te beslissen over futiliteiten in de wijk, hebben ze graag inspraak als het gaat om de kwaliteit van de fysieke inrichting, om de sociale infrastructuur of om veiligheid. Op buurtniveau is dit ook mogelijk. Waar de mogelijkheden om het beleid te beïnvloeden zich – vanwege schaalproblemen – op landelijk niveau meestal beperken tot de nationale verkiezingen, zien we op buurtniveau minder schaalproblemen tussen de beleidsvorming en de problemen van bewoners (Wright en Fung 2004).

Samenvattend: de *civil society* en de buurt zijn twee mogelijke leerscholen voor democratie. De betekenis van de *civil society* en de buurt voor de democratie ligt vooral in hun (mogelijke) neveneffecten. Als gevolg van de activiteiten die burgers gezamenlijk ontplooiën en als gevolg van de verschillende competenties die zij daarbij opdoen, kan erkenning van wederzijdse belangen en meningsverschillen (of overige elementen van de democratische gezindheid) ontstaan of op anderen worden overgedragen (Bryant 1993, 1994; Putnam 2000). Of dat ook daadwerkelijk gebeurt, is in eerste instantie afhankelijk van de keuzes van de betrokken burgers zelf. In tweede instantie speelt ook altijd de specifieke context een rol. Het is dan ook deze context, die mogelijkheden oplevert voor beleid.

3.5 Het belang van participatie van burgers in beleidsvorming

In de vorige paragrafen hebben we aandacht besteed aan verschillende domeinen waarbinnen de overheid democratische gezindheid kan bevorderen: het gezin, de school, de *civil society* en de buurt. Er is echter nóg een belangrijk onderwerp

dat het vermelden waard is, als we het hebben over het bevorderen van democratische gezindheid. Het gaat hierbij niet zozeer om een domein, maar eerder om een methode om beleid te vormen: burgerparticipatie.

We hebben eerder in dit rapport gezien dat democratie meer is dan een systeem van parlementaire controle op de macht. Zij is ook een gezindheid die de openlijke bespreking van botsende visies op maatschappelijke issues mogelijk maakt en waardeert. Precies dát is ook het kenmerk van participatie van burgers in beleidsvorming: het publiekelijk bespreken van (mogelijke) conflicten tussen burgers. Die kunnen gaan over te nemen beslissingen over de buurt, over uitgevoerde handelingen bij de voetbalclub, over afspraken en interpretaties van afspraken met de school of over meer fundamentele zaken als botsende waarden of over hoe beter met elkaar om te gaan. Maar telkens gaat burgerparticipatie in beleidsvorming over (mogelijk) botsende visies en hoe daar vreedzaam mee om te gaan – een kernaspect van de democratie.

Hierna kijken we allereerst naar drie vormen (ook wel generaties) van participatie van burgers in beleidsvorming: inspraak, interactieve beleidsvorming en deliberatieve beleidsontwikkeling. Wat verstaan we hier precies onder? Vervolgens schenken we aandacht aan kritiek die op deze vormen van beleidsvorming bestaat. Tot slot lichten we toe waarom ons standpunt is dat, ondanks deze kritiek, burgerparticipatie een goed middel is om de democratische gezindheid onder burgers te bevorderen.

Vormen van burgerparticipatie

De afgelopen decennia hebben bureaucratistische top-downmethodes steeds meer plaatsgemaakt voor vormen van burgerparticipatie in beleid (zie bijvoorbeeld Rob 2004; Rob 2005b; Grin et al. 2006). We onderscheiden de volgende drie vormen of generaties (vgl. InAxis 2007: 17):

1. In de jaren zeventig ontstond de *inspraak*. Deze wordt vooral toegepast in de ruimtelijke ordening, met name in de vorm van inrichtingsplannen. De overheid bereidt voor en neemt besluiten; burgers en belanghebbenden geven daarover achteraf hun mening.
2. In de jaren negentig kwam de zogeheten *interactieve beleidsvorming* op. Hier ligt soms het initiatief bij het bestuur, soms bij de burger. Maar in beide gevallen krijgt de burger de kans om al vooraf mee te denken over de beleidsvorming.

3. De laatste loot aan de stam van burgerparticipatie in beleidsvorming is *deliberatieve beleidsontwikkeling*. Specifiek voor *deliberatieve beleidsontwikkeling* is dat deze de betrokkenen aanmoedigt om op basis van wederzijdse argumenten oplossingen aan te dragen voor (lokale) problemen en tegenstellingen in het publieke domein. Al doende schenken burgers dus aandacht aan elkaars visies en aan de verschillen en tegenstellingen die daarbij horen.

Veel bestuurders zien participatie van burgers in beleidsvorming als een kans om democratische overlegvormen te verrijken (Van Stokkom 2003). Burgerparticipatie zorgt ervoor dat burgers invloed uit kunnen oefenen op de politieke koers, zo is de gedachte. Ook biedt zij burgers kansen om de waarde van democratie en democratische gezindheid te leren. Dat laatste geldt zeker voor interactieve beleidsvorming en *deliberatieve beleidsontwikkeling* (Van Stokkom 2006).

Kritische geluiden over interactieve en deliberatieve beleidsvorming

Alle veelbelovende theoretische modellen ten spijt, in de praktijk zijn interactieve beleidsvorming en *deliberatieve beleidsontwikkeling* volgens veel wetenschappers maar weinig effectief. Over de redenen daarvan is al veel gezegd en geschreven (Edelenbos et al. 1998; Monnikhof en Edelenbos 2001; Grin et al. 2006; Van Stokkom 2006; Schillemans 2007). De belangrijkste bespreken we hier kort.

Ten eerste is de representativiteit van de deelnemers aan interactieve beleidsvorming in de praktijk meestal beperkt. De deelnemers vormen geen afspiegeling van de groep belanghebbenden. Een kleine groep van steeds dezelfde burgerwoordvoerders – vaak man, autochtoon en hoog opgeleid – laat zijn stem gelden. Daar tegenover staat een grote groep burgers die niet participeert.

De tweede reden die critici noemen voor de beperkte effectiviteit van interactieve beleidsvorming en *deliberatieve beleidsontwikkeling*: niet alle burgers hebben de competenties of kwaliteiten in huis die ze nodig hebben om succesvol met elkaar, met maatschappelijke organisaties of met het lokale bestuur te overleggen.

Met betrekking tot *deliberatieve beleidsvorming* voegen critici daar ten derde aan toe dat burgers ook vaak niet bereid zullen zijn om gelijkwaardig en belangeloos met elkaar te discussiëren. Integendeel: burgers zouden de mogelijkheid van *deliberatie* gebruiken om hun eigen belang te vergroten, statusposities te verstevigen of om anderen te manipuleren.

Toch kansen voor de democratie

Hoewel een deel van de hierboven besproken kritiek hout snijdt, ziet de RMO in interactieve en deliberatieve beleidsvorming toch kansen om het draagvlak voor de democratie te vergroten. Werken aan interactieve en deliberatieve beleidsvorming lijkt ook geraden. Door de coördinatieproblemen in een geprivatiseerde, gedecentraliseerde en geïndividualiseerde samenleving is de overheid althans meer en meer aangewezen op vormen van bestuur waarin kennis van direct belanghebbenden kan worden benut. De overheid ontbeert simpelweg de 'handen' en 'ogen' om zelf de problemen in alle straten en wijken te kunnen signaleren en deze vervolgens zelf effectief aan te pakken. Burgers hebben op hun beurt graag het gevoel dat de overheid ze serieus neemt, hun visie respecteert en actief naar ze luistert. Een terugkeer naar het regenteske, centrale overheidsmodel is dan ook geen optie. De kloof tussen overheid en burger zal er waarschijnlijk alleen maar door toenemen.

Wij zijn het met de critici eens dat burgers die meedoen aan interactieve of deliberatieve beleidsontwikkeling, inderdaad zelden een goede afspiegeling zijn van de groep belanghebbenden. De vraag is echter of dat altijd erg is. Een democratische samenleving waarin continu iedereen participeert, is namelijk niet alleen onmogelijk, maar voor veel burgers ook niet wenselijk. Sommigen willen nu eenmaal niet actief zijn in politieke en maatschappelijke activiteiten. Van Stokkom (2003: 160) wijst er daarom op dat we beter kunnen afgaan op het zelfselectiemechanisme: iedere burger kiest idealiter die fora of debatten uit die voor hem van groot belang zijn. Iets anders is dat burgers daartoe wel de gelegenheid moeten hebben. Uit het onderzoek door Veldkamp blijkt dat veel burgers eerst en vooral bezig zijn met 'overleven'; voor andere dingen hebben ze gewoonweg geen tijd. Dit bevestigt de gedachte dat veiligheid en een minimale sociale en financiële orde en structuur in en rondom het huis noodzakelijke voorwaarden zijn om überhaupt democratisch te kunnen participeren.

Interactieve beleidsvorming, noodzakelijk via het zelfselectiemechanisme, is geen vervanging van, maar een aanvulling op de besluitvorming op lokaal niveau. Het is vooral nuttig in de planvormende fase van beleid (Van Stokkom 2003). Vandaar dat we steeds spreken van interactieve *beleidsontwikkeling* in plaats van interactieve *besluitvorming*. Burgers leveren in de planvormende fase van beleid input voor volksvertegenwoordigers en beleidsmakers, maar het is naar het oordeel van de Raad niet altijd wenselijk dat burgers ook deelnemen aan besluitvorming die een-op-een moet worden vertaald in beleid. Volksvertegenwoordigers vertegenwoordigen immers *alle* burgers, dus ook de burgers die *niet* in beleids-

ontwikkeling kunnen of willen participeren. Samengevat: interactieve en deliberatieve beleidsontwikkeling spelen een bevorderende, maar niettemin ‘slechts’ aanvullende rol binnen de lokale democratie (zie ook Akkerman 2004).

Een ander kritiekpunt op deliberatieve beleidsontwikkeling dat we bespraken, is dat veel burgers vooral aan deliberatieve beleidsontwikkelingstrajecten zouden deelnemen om invloed te verwerven of om het eigenbelang te laten zegevieren. Empirisch onderzoek wijst echter op het tegendeel (zie Van Stokkom 2003). Burgers blijken doorgaans juist naar beleidsbijeenkomsten te komen om naar anderen te luisteren. Ze voelen zich incompetent in bestuurlijke expertise en accepteren vrijwillig een ongelijke plek in het debat. Dat betekent dat in beleidsbijeenkomsten niet instrumentele maar sociale motieven bij burgers de doorslag geven.

Samenvattend: hoewel er zeker kritiek te uiten is op interactieve beleidsvorming en deliberatieve beleidsontwikkeling, bieden deze vormen van burgerparticipatie ook kansen om burgers democratischer gezind te maken. Maar welke mogelijkheden voor beleid zijn er nu om Nederlanders meer verbonden te maken aan de democratie? Dat komt aan bod in het volgende hoofdstuk.

4. Mogelijkheden voor beleid

4.1 Inleiding

Al eerder in dit rapport hebben we gesteld dat democratische gezindheid direct raakt aan de vrijheden van burgers; daarom kan de overheid die nooit van bovenaf opleggen of op een andere manier afdwingen. Wel is het mogelijk om contexten of settings te creëren die de kans vergroten dat burgers de democratie 'dragen' en steunen, en haar basisprincipes aanvaarden. Dit sluit aan bij de gedachten van Van Gunsteren die 'principes van zelfordening' beschrijft om het vertrouwen in de democratie te verhogen (Van Gunsteren 2007).

De eerste mogelijkheid is settings te creëren die burgers, en dan vooral kinderen, al in een vroeg stadium de gelegenheid geven in aanraking te komen met de basisprincipes van de democratie. Je zou dit *pedagogische* contexten voor democratisch burgerschap kunnen noemen. In deze contexten gaat het om het aanleren van de vaardigheden en houdingen die nodig zijn om in een democratische samenleving te functioneren. Pedagogische contexten grijpen aan op het eerder uitgewerkte domein van gezin en school (maar ook op bijvoorbeeld vrijetijdseveningen).

De tweede mogelijkheid is om settings te creëren waarin burgers op indirecte wijze uitgenodigd of geprikkeld worden democratische vaardigheden te praktiseren. We zouden dit *maatschappelijke* contexten voor democratisch burgerschap kunnen noemen. Te denken valt aan maatschappelijke praktijken in de buurt en in verenigingsverband waarin burgers als vanzelfsprekend in aanraking komen met democratische omgangsvormen. Maatschappelijke contexten sluiten aan bij het eerder besproken domein van *civil society* en actief burgerschap in beleid en in de buurt.

Uit het Veldkamponderzoek bleek dat veel argumenten van de respondenten te maken hebben met de moeite die ze hebben met democratische basiswaarden als meerderheidsbesluitvorming en respect voor andersdenkenden. Een aantal autochtone respondenten heeft expliciet moeite met de levenswijze en aanwezigheid van allochtonen; zij stellen voor om hun rechten in te perken. Leerzame contexten als het gezin en de school en maatschappelijke contexten als de buurt, openbare ruimtes en verenigingen zouden zo moeten worden ingericht dat ze uitnodigen tot democratisch gedrag.

4.2 Pedagogische settings

Kijken we naar pedagogische contexten om democratie te bevorderen, dan komen hiervoor bestaande contexten als het gezin en de school als eerste in aanmerking. Een van de conclusies uit het Veldkamponderzoek is namelijk dat sommige mensen eenvoudig geen idee hebben wat democratie inhoudt. Ze hebben het niet van huis uit meegekregen; ook de overdracht van kennis en vaardigheden op school is kennelijk niet beklifd.

Hoe ver kan de overheid gaan om pedagogische contexten als het gezin en de school te benutten? Politiek en maatschappelijk zijn steeds vaker pleidooien te horen voor verregaande interventies door de overheid. Ouders die tekortschieten in de opvoeding moeten een heropvoedingscursus krijgen, kinderen die dreigen te ontsporen moeten in een opvoedkamp terecht komen en burgers die asociaal gedrag vertonen verdienen een strenge aanpak. Nederland kent echter de pluralistische traditie dat niet de overheid de verantwoordelijkheid draagt om kinderen op te voeden, maar de scholen met verschillende (levensbeschouwelijke) achtergronden, de organisaties in het maatschappelijk middenveld en – niet in de laatste plaats – de gezinnen. Inhoudelijk moet democratieopvoeding vanuit de overheid daarom uiterst bescheiden zijn. Wat democratische gezindheid inhoudt, verschilt immers per persoon, per groep, per periode en per maatschappelijke context. Incentives voor democratieopvoeding moeten de overheid er daarom vooral toe brengen burgers de *vaardigheden* te leren die ze nodig hebben om in de maatschappij te kunnen omgaan met de verschillende invullingen van democratische gezindheid. De overheid kan bijvoorbeeld settings stimuleren waar kinderen die vaardigheden kunnen oefenen.

Het gezin

Het gezin is de eerste leerschool voor een democratische mentaliteit. Niet alle ouders zijn echter op de hoogte van de eisen die het leven in een democratische rechtstaat aan kinderen stelt. Zo missen ouders in achterstandssituaties vaak de sociale competenties om democratische waarden 'voor te leven' en aan hun kinderen over te dragen. Zij zouden daarbij desgewenst gesteund kunnen worden door bijvoorbeeld de nieuwe Centra voor Jeugd en Gezin. Niet om te bepalen wat ouders en hun kinderen zouden moeten vinden, maar om zo veel mogelijk in een open relatie met ouders te communiceren over de basisuitgangspunten van democratische gezindheid. Unesco spreekt in dit verband over 'learning to live together' (<http://www.unesco.org/delors/ltolive.htm>). De Centra voor Jeugd en Gezin moeten nog worden opgericht. Zowel de precieze inhoudelijke als bestuurlijke invulling is nog onduidelijk. Hier volstaan we met de opmerking dat het Rijk en gemeenten met de centra willen bereiken dat opvoedondersteuning voor ouders en kinderen vanzelfsprekend wordt, makkelijk te bereiken is en voldoende toegankelijk is (Bestuursakkoord Rijk en gemeenten 2007: 14-16).

Opvang

Een andere setting zijn de verschillende vormen van kinderopvang en naschoolse opvang waar leiders en ouders van jonge kinderen elkaar ontmoeten (zie bijvoorbeeld Moss 2007). Deze setting leent zich bij uitstek om democratische basiswaarden te tonen en bespreekbaar te maken. Ouders, met doorgaans verschillende opvoedingsstijlen, hebben er vaak veel behoefte aan om ervaringen uit te wisselen rondom de opvoeding. Wat laat je wel en wat laat je niet toe? Hoe kun je kinderen voorbereiden op de samenleving? Wat doe je als kinderen zich tegenover elkaar 'ondemocratisch' gedragen door bijvoorbeeld elkaars speelgoed af te pakken, hun wil met kracht aan anderen op te leggen, et cetera? Het zou een goed idee zijn om ervoor te zorgen dat leiders in de kinderopvang beschikken over competenties om discussies hierover met en tussen ouders mogelijk te maken. Ook is het uiteraard belangrijk dat zij van hun leidinggevendenden voor deze discussies voldoende tijd krijgen.

Basisonderwijs en voortgezet onderwijs

Op een vergelijkbare manier bieden het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs mogelijkheden om de democratische gezindheid van leerlingen bespreekbaar te maken. Kennis doen leerlingen op in de klas, maar daarbuiten komen ze continu in situaties terecht waar zij zich als democratische burgers kunnen (leren) profileren. Een school kan benadrukken – zoals dat in de praktijk ook al

vaak gebeurt – dat het voor leerlingen belangrijk is dat ze de mening van andersdenkenden accepteren en bereid zijn tot dialoog, als ze zich in de samenleving willen handhaven.

Hoewel onderwijs natuurlijk niet op elk vlak democratisch is, kan actief participeren kinderen helpen om de gevolgen van hun beslissingen te overdenken en de betekenis in te leren zien van hun democratische rechten en plichten. Kinderen kunnen bijvoorbeeld betrokken zijn bij het opstellen van de schoolregels, het leef- en leerklimaat helpen verbeteren, en helpen pesten tegen te gaan. Zo leren ze dat verschillen in belangen, meningen of achtergronden niet hoeven te ontwaarden in onprettige samenwerkingsrelaties – laat staan in geweld.

De meeste scholen zijn doordrongen van de mogelijkheden en verantwoordelijkheden die zij hebben op het gebied van democratische gezindheid. Burgerschapsvorming is sinds vorig jaar onderdeel van het onderwijsprogramma van het primair onderwijs.² Veel scholen benaderen het onderwijs als meer dan alleen beroepsvoorbereiding en kennisoverdracht. Impliciet of expliciet stellen scholen daarnaast de algemene ontwikkeling van leerlingen tot mens en burger als leerdoel.

In aanvulling daarop krijgt democratische gezindheid vooral vorm in de dagelijkse onderwijspraktijk. Een goed voorbeeld is de lijst met omgangsvormen die klassen op veel basisscholen aan het begin van het jaar samenstellen. Andere voorbeelden zijn: het project ‘de veilige school’, het ‘taakspel’ om leerlingen te leren zich aan klassenregels te houden en programma’s om pesten tegen te gaan (zie www.nji.nl/databank). Leraren en onderwijzers hebben hier als vanzelfsprekend een voorbeeldfunctie. De manier waarop zij reageren op en omgaan met ‘on democratisch’ gedrag van hun leerlingen, draagt vermoedelijk meer bij aan de democratische gezindheid van kinderen en jongeren dan specifieke op kennisoverdracht gerichte lesprogramma’s. Daarnaast bieden ook uitwisselingsprogramma’s tussen leerlingen van verschillende scholen uitstekende mogelijkheden om actief kennis te maken en van gedachten te wisselen met ‘andersdenkenden’.

Teams en verenigingen

Ook sporten in team- en verenigingsverband kan bijdragen aan democratische gezindheid. Teamsport betekent immers samen doelen bereiken met respect voor de inbreng van de deelnemers, met respect voor de regels en voor de rol van de scheidsrechter. Het betekent ‘fair play’, samen staan en gaan voor de zaak. Sportverenigingen hebben een belangrijke taak om deze instelling uit te dragen en

sportief gedrag en een sportieve basishouding onder de leden te bevorderen. Op vergelijkbare wijze kunnen overige verenigingen – scouting, muziekvereniging, toneel – kinderen al op jonge leeftijd leren op democratische wijze met elkaar om te gaan.

De 'brede school'

Als laatste voorbeeld van een pedagogische setting noemen we de 'brede school' (www.bredeschool.nl). Het kabinet wil het concept van de 'brede scholen' actief stimuleren. Een 'brede school' kan bij uitstek helpen om democratische gezindheid te oefenen, omdat kinderen en jongeren elkaar daar in verschillende rollen ontmoeten. Doordat zij samen diverse activiteiten ontplooiën – naast leren ook sport, cultuur en ontspanning – leren zij om te gaan met verschil, elkaar te respecteren en naar elkaars mening te luisteren. Ook hier is dit echter geen vanzelfsprekendheid: het is wenselijk dat 'toezichthouders' deze 'uitwisseling van democratische basiswaarden' faciliteren en daarvoor ook zijn toegerust.

4.3 Maatschappelijke settings

Naast pedagogische contexten dienen zich ook maatschappelijke contexten aan om op natuurlijke wijze een democratisch burgerschap te ontwikkelen. Daarbij is het raadzaam de achtergronden en beweegredenen te kennen van de mensen die zich momenteel afzijdig houden van de democratie. Veel respondenten van het Veldkamponderzoek hebben onvoldoende vertrouwen in de democratie, of in elk geval onvoldoende vertrouwen dat hun inzet ook voor henzelf lonend is. Daarnaast komen ze er naar eigen zeggen 'gewoon niet aan toe', of willen ze er niet aan toekomen.

Hoe de democratische gezindheid van burgers te bevorderen, is zoals gezegd een lastige vraag. De RMO verwacht dat er winst te behalen valt door omgevingen te creëren waarin een vitale democratie kan gedijen. Meer dan nu gebeurt, zou de overheid kunnen differentiëren naar omgevingen die passen bij de dagelijkse ervaringen en problemen van burgers.

Interactieve beleidsontwikkeling als maatschappelijke setting

Een voorbeeld van zo'n omgeving is de interactieve beleidsontwikkeling (zie hoofdstuk 3). Sinds een jaar of tien vormt deze een vast onderdeel van het overheidsbeleid. Hoewel hierop in termen van democratisch gehalte, legitimiteit en effectiviteit kritiek is gekomen, biedt interactieve beleidsontwikkeling ook duidelijke kansen. Als bepaalde stappen worden gezet kan dit instrument zeker een

bijdrage leveren om het draagvlak voor de democratie te vergroten (zie Van Stokkom 1993; Grin et al. 2006).

De eerste stap is dat interactieve beleidsontwikkeling niet functioneert als alternatief voor het lokale democratische besluitvormingsproces, maar als aanvulling daarop. Het meest wenselijk is om interactieve beleidsontwikkeling vooral in de planvormende fase van het beleid toe te passen, en niet in de besluitvormende fase. Aan de planvormende fase kunnen alle burgers die dat wensen deelnemen; in de besluitvormende fase kunnen (lokale) volksvertegenwoordigers vervolgens ook de belangen meewegen van degenen die er niet bij konden of wilden zijn.

Een interessante variant van interactieve beleidsontwikkeling zijn de *Business Improvement Districts* (BID's) in de Verenigde Staten. BID's zijn privaat-publieke beleidsvormingsvarianten waarin ondernemers zichzelf publieke heffingen kunnen opleggen ter bevordering van de leefbaarheid. Ze hebben een raad (*board*) van commerciële partijen én burgers, die de actuele leefbaarheidsvraagstukken in kaart brengt, evenals mogelijke antwoorden daarop. Deze beleidsvormingsvariant is sterk verankerd in gemeenschappen waarin de betrokken ondernemers en burgers toch al participeren. BID's zijn aan de ene kant opgezet als beheerssystemen voor de openbare ruimte en openbare orde (zoals ook Nederland die kent), maar aan de andere kant óók als democratisch vehikel (zoals Nederland die niet kent).

Business Improvement Districts

Business Improvement Districts (BID's) zijn privaat-publieke samenwerkingsvormen die veel voorkomen in de Verenigde Staten en Canada. Ze worden gevormd door ondernemers of vastgoedeigenaren, die hun omgeving aantrekkelijker (en dus meer concurrerend) willen maken. Hét kenmerk van BID's – en daarmee ook meteen hét grote verschil met privaat-publieke samenwerkingsvormen in Nederland – is dat private partijen zichzelf publieke heffingen kunnen opleggen om verbeteringen in hun omgeving te financieren. Met de heffing worden bijvoorbeeld verlichting, versieringen, bloembakken en banken bekostigd, maar ook veiligheidspersoneel en straatvegers. De publieke heffingen gelden voor *alle* ondernemers in het district. *Freeridersgedrag* komt dus niet voor. De heffingen betreffen geen vervanging van, maar aanvulling op het (gemeentelijke) voorzieningen-aanbod. Uit internationaal onderzoek blijkt dat BID's de kwaliteit van stedelijke gebieden significant verbeteren. Onlangs hebben zes Nederlandse gemeenten er bij de regering op aangedrongen BID's ook in Nederland mogelijk te maken.

Bron: Zweedijk (2006)

Woonatelier

Een Nederlands voorbeeld van succesvolle interactieve beleidsvorming is het door Forum ontwikkelde *Woonatelier* (Forum 2007a; Forum 2007b). Dat is een werkvorm waar bewoners op een interactieve manier de problemen in hun woonomgeving inventariseren en daarvoor een structurele oplossing bedenken. Hiervoor gebruiken ze de deskundigheid en 'doorzettingsmacht' van opbouwwerkers en overige professionals, en zoeken ze contact met overlastveroorzakers om tot een oplossing te komen. Het Woonatelier is een laagdrempelige werkvorm, die gemakkelijk toegankelijk is voor zowel autochtonen als allochtonen.

Een tweede stap om de democratische gezindheid van burgers te bevorderen is om zo veel mogelijk deliberatieve praktijken in de interactieve beleidsontwikkeling toe te passen. Dit levert voor democratische gezindheid twee voordelen op. Ten eerste impliceert deliberatie een openlijke, vaak confronterende maar altijd vreedzame bespreking van botsende visies over maatschappelijke kwesties – een van de kernelementen van een democratie. Ten tweede gaat deliberatie altijd over meer dan alleen de belangen, behoeften of wensen van de aanwezige mensen. Ze gaat ook over de publieke gevolgen van hun ideeën of beslissingen. Een positief gevolg van deliberatieve beleidsontwikkeling is mogelijk een beter onderling begrip voor elkaars standpunt en wellicht zelfs een bijstelling van het eigen oorspronkelijke standpunt. Het gevolg kan natuurlijk ook zijn dat bestaande spanningen of tegenstellingen tussen burgers worden bevestigd. Deze zouden anders echter in de beleidsuitvoering manifest zijn geworden.

Het doel van deliberatie is dus om verschillen tussen burgers zichtbaar te maken en ermee proberen om te gaan. Het gaat er niet om de verschillen weg te poetsen. Een succesvol gebleken voorbeeld van deliberatie zijn de in Duitsland ingestelde *Planungszellen* (zie www.wegweiser.buergerschaft.de). Een Planungszelle bestaat uit een groep van ongeveer 25 aselect gekozen burgers (m/v) die zich voor de duur van ongeveer een week over een bepaald maatschappelijk probleem buigen. Zij zijn daarvoor vrijgesteld van hun dagelijkse verplichtingen. Het doel: oplossingsrichtingen vinden voor het probleem. De resultaten van hun gedachteswisseling worden samengevat in zogeheten burgeradviezen. Deze worden als discussiestuk aan de betrokken beleidsinstanties ter beschikking gesteld. Om de representativiteit te vergroten werken doorgaans meerdere Planungszellen tegelijk aan een vraagstuk.

Bij hun beraadslagingen worden de aselect gekozen burgers (m/v) door een competente procesbegeleider (moderator) ondersteund. Van deskundigen en belangenvertegenwoordigers kunnen zij alle informatie krijgen die noodzakelijk is voor hun oordeel. Bij de keuze van deze deskundigen en belangenvertegenwoordigers wordt erop gelet dat deze zo veel mogelijk alle controversiële standpunten vertegenwoordigen en representeren. Zij zijn niet aanwezig tijdens de oordeelsvorming van de burgers. Doordat de taken van een Planungszelle concreet zijn en een werkbare omvang hebben, kunnen de deelnemers goed geïnformeerd worden. Dat maakt ze competent om deel te nemen. Om dominantie van bepaalde deelnemers te voorkomen wordt de Planungszelle telkens weer onderverdeeld in wisselende kleine groepen (bijvoorbeeld vijf groepen van vijf personen).

Deze Planungszellen hebben tenminste twee voordelen. Allereerst moeten de deelnemers de argumenten van deskundigen en die van hun groepsgenoten meewegen bij de uiteindelijke oplossingsvoorstellen. Ten tweede kan het de betrokkenheid van burgers bij uiteenlopende vraagstukken vergroten als zij deelnemen aan een dergelijk initiatief. Het zou natuurlijk kunnen dat de Planungszellen beter passen bij de Duitse dan bij de Nederlandse politieke cultuur. Evenmin is het ondenkbaar dat de *Business Improvement Districts* beter passen bij de Amerikaanse dan bij de Nederlandse politieke cultuur. Waar het ons om gaat is: denk ook in Nederland goed na in hoeverre dergelijke, op andere schaalniveaus functionerende democratische settings de gehechtheid van burgers aan de democratie kunnen bevorderen. Bestaande settings in Nederland zoals (sport)verenigingen, wijk- en buurtcomités en vergelijkbare verbanden bieden – net als de Planungszellen en de BID's – natuurlijke omgevingen om democratische gezindheid te oefenen.

Tot nu toe hadden we het over burgers. Maar om de democratie gezond te houden, moet aan de 'ontvangende' kant – in de praktijk doorgaans lokale politici en ambtenaren – evengoed een democratische gezindheid aanwezig zijn. Nu zijn er nauwelijks gemeenten waar burgers de mogelijkheid hebben om een voorstel voor een burgerinitiatief op de politieke agenda te plaatsen (de enige mogelijkheid is om een beleidsambtenaar te bellen, waarna zo'n initiatief in de ambtelijke molen verdwijnt). Zou het niet bevorderend voor burgerparticipatie zijn als burgers het recht zouden hebben om burgerinitiatieven te agenderen? Ambtenaren blijken in het proces van interactieve beleidsvorming bovendien vaak de neiging te hebben zich het initiatief van burgers toe te eigenen; meestal keurig passend binnen de bestaande beleidskaders en beschikbare budgetten en instituties. 'De

gemeenteraad is er voor de burgers', wordt weleens gezegd. 'En ambtenaren zijn er voor de stad.' Dit laatste voorspelt echter dat het – doorgaans onorthodoxe – burgerinitiatief weinig ruimte krijgt.

Hoe kunnen politici en ambtenaren bijdragen aan democratische gezindheid? InAxis (2007) geeft politici en ambtenaren als tip om deelnemers aan interactieve beleidsontwikkeling duidelijkheid te geven over waar hun input toe zal leiden. Ze zullen de burger bovendien onderwerpen moeten voorleggen waar hij affiniteit mee heeft. Blijkt er vervolgens toch weerstand bij bewoners te zijn voor een beleidsplan, dan is het verstandig de burgers uit te nodigen tot alternatieve plannen. Ze zullen tot slot niet alleen moeten oproepen tot meepraten, maar ook budget beschikbaar moeten stellen. Telkens, zo concluderen we, is het voor politici en ambtenaren de kunst om omgevingen te laten ontstaan waarin democratie kan gedijen. Democratie is immers niet alleen een constitutionele organisatievorm, maar ook een organisatievorm voor maatschappelijke en intermenselijke verhoudingen en voor de botsende visies en belangen die daarvan vergezeld gaan. Zolang geweld achterwege blijft, vormt deze organisatievorm de essentie van democratie.

Noot

- 2 In het beleidsprogramma van het kabinet wordt aangegeven dat aansluitend hierop een Handvest verantwoordelijk burgerschap zal worden opgesteld (Ministerie van Algemene Zaken 2007).

5. Conclusies en aanbevelingen

5.1 Waarom dit advies?

Welke mogelijkheden heeft de overheid om – direct of indirect – een bijdrage te leveren aan het versterken van de democratische gezindheid onder haar burgers? De achtergrond van dit advies en deze vraagstelling was drieledig. Ten eerste de constatering dat democratie geen vanzelfsprekend gegeven is. Menselijk gedrag is niet automatisch democratisch gedrag en ook de democratische samenlevingsstructuur ontstaat door keuzes die telkens opnieuw worden gemaakt. Democratie vergt met andere woorden onderhoud. Gebeurt dat niet, dan is de democratie broos en kwetsbaar. De geschiedenis kent daarvan talloze voorbeelden.

Een tweede reden voor het advies is dat het onderhoud aan de democratie zich tot op heden voornamelijk beperkt tot de politiek institutionele dimensie van de democratie. De laatste jaren heeft de overheid geïnvesteerd in een verbeterde relatie tussen kiezer en gekozene. Te denken valt aan de discussies over het kiesstelsel, het referendum en de gekozen burgemeester. De sociaalmaatschappelijke dimensie van de democratie kreeg minder aandacht. Maar democratie vergt naast goed functionerende instituties ook een democratische gezindheid: de bereidheid democratische instituties te steunen en de bereidheid intermenselijke relaties op een democratische manier vorm te geven. De aandacht van politici en beleidsmakers voor deze ‘democratische gezindheid’ was hetzij weinig expliciet (bijvoorbeeld via het participatiebeleid), hetzij erg afdwingend (strengere eisen aan inburgering van nieuwkomers). Direct of indirect beleid tot bevordering van een democratische levenswijze was minder aan de orde. Evenmin het besef dat aanpalend beleid of autonome maatschappelijke ontwikkelingen (variërend van privatisering- en individualiseringstendenzen tot processen van bureaucrativering

en pluralisering) van invloed zijn op democratisch gedrag of democratische betrokkenheid.

Een derde beweegreden voor dit advies is de klaarblijkelijke afstand tot democratie van sommige groepen burgers. Een tiende deel van de Nederlandse bevolking heeft weinig op met de democratie als bestuursysteem. Dertig procent is van oordeel dat de democratie niet goed functioneert. Sommige mensen staan cynisch, onverschillig of vijandig tegenover de democratie, stemmen niet, hebben nauwelijks vertrouwen in politici en bestuurders, en proberen los van democratische structuren hun leven vorm te geven. Zij doen dat soms moedwillig en uit verzet, maar meestal uit onwetendheid of onmacht. Onderhoud aan de democratie vergt inzicht in de achtergrond en de beweegredenen van deze groep. Uit een verkennend onderzoek van de RMO (2006) blijkt dat daarover nog nauwelijks onderzoeksgegevens beschikbaar zijn. Bijlage 3 probeert in deze leemte te voorzien.

5.2 Wat is de analyse?

Democratie vraagt in elke tijdsperiode onderhoud, maar dit onderhoud ziet er al naargelang het tijdsbeeld anders uit. Het advies schetst daarom allereerst een aantal ontwikkelingen dat direct of indirect invloed heeft op de maatschappelijke context waarin de democratie gestalte krijgt. *Individualisering* als maatschappelijk proces heeft bijvoorbeeld veel positieve effecten, maar kan vanuit het oogpunt van democratische betrokkenheid ook risico's meebrengen. Zo kunnen hedendaagse opvoedingstijlen zo sterk gericht zijn op de zelfontplooiing van het kind, dat vergeten wordt dat kinderen ook een maatschappelijke rol (gaan) spelen. Daar komt bij dat sommige ouders niet in staat blijken om in de huidige complexe en geïndividualiseerde samenleving hun kinderen een adequate opvoeding mee te geven.

Soortgelijke risico's gelden ook voor andere maatschappelijke ontwikkelingen. *Bureaucratisering* is vanuit het principe van verdelende rechtvaardigheid nauwelijks weg te denken, maar kan er in de dagelijkse praktijk toe leiden dat burgers en professionals slecht uit de voeten kunnen met landelijke wet- en regelgeving. Variëteit, creativiteit en betrokkenheid kunnen in het gedrang komen, als alle neuzen dezelfde kant opstaan. Maar ook een tegengestelde beweging, zoals *privatisering*, brengt naast kansen risico's met zich mee. Privatisering kan tornen aan de (ervaren) solidariteit tussen mensen. Zij kan bovendien de democratische legitimiteit van besluiten ondermijnen (wie controleert een geprivatiseerde wo-

ningbouwvereniging?). Eenzelfde tweezijdigheid hoort bij *pluralisering*. Deze ontwikkeling biedt mensen enerzijds meer kansen ‘eigen’ identiteiten te ontwikkelen; anderzijds raken mensen in dat proces soms ook het spoor bijster of worden ze zelfs vatbaar voor radicalisering.

Onderhoud aan de democratie vraagt inzicht in al deze processen, zonder ze overigens te willen beheersen of direct te sturen. Dat is het kernelement van dit advies: democratische gezindheid houdt direct verband met de vrijheden van burgers en kan daarom nooit van boven af worden opgelegd of op een andere manier worden afgedwongen. Dat betekent niet dat het advies hiermee eindigt, wel dat terughoudendheid is geboden bij het formuleren van concrete interventies. Als de overheid een democratische mentaliteit direct bevordert, vernietigt zij daarmee tegelijk de diversiteit die voor een democratie nu juist zo kenmerkend is. De uitdaging voor de overheid ligt dan ook eerder in het *faciliteren* van democratische gezindheid dan in het opleggen ervan.

Om aangrijpingspunten te vinden om democratische gezindheid te bevorderen, is door bureau Veldkamp een kwalitatief onderzoek uitgezet naar de beweegredenen van mensen die zich van de democratie hebben afgekeerd (zie bijlage 3). Enkele beweegredenen springen in het oog. Allereerst blijkt dat veel mensen dagelijks bezig zijn met overleven. Ze werken hard, hebben weinig geld en hebben naar eigen zeggen de tijd niet om zich maatschappelijk betrokken te tonen of zich in te laten met zoiets als democratie. Ten tweede blijken niet alle respondenten het democratische gedachtegoed van huis uit te hebben meegekregen. Ze weten niet altijd wat democratie inhoudt en hebben evenmin ‘geleerd’ zich in te zetten voor de maatschappij. Ten derde blijken de respondenten slechts sporadisch terecht te komen in situaties waar zij het aantrekkelijke en de waarde van democratie kunnen ervaren. Democratie staat letterlijk ver van hen; ze komen er tijdens hun dagelijkse bezigheden eenvoudigweg niet mee in aanraking. Een laatste beweegreden komt van een aantal hoger opgeleide respondenten. Zij vinden de democratie maar lastig en stroperig voor het bereiken van hun persoonlijke idealen.

5.3 Wat zijn de aanbevelingen?

Het uitgangspunt van dit advies is dat een democratische gezindheid niet valt af te dwingen of op te leggen, zeker niet topdown. Democratische gezindheid kan nooit het resultaat zijn van één duidelijke beleidsinvestering. Het is een com-

plexe optelsom van historische ontwikkelingen, van onvoorspelbare interacties tussen mensen en van de waarde van democratie van jongs af aan meekrijgen en al doende leren. Investerings in democratische gezindheid zijn niet los verkrijgbaar. Ze maken deel uit van talloze (beleids)interventies en van reacties op autonome maatschappelijke ontwikkelingen. De RMO komt dan ook niet met een 'blauwdruk voor democratische mentaliteit'. Deze zou de vrijheid en variatie vernietigen die de blauwdruk eigenlijk zou willen realiseren. Wel is het volgens de RMO voor de overheid mogelijk contexten of settings te creëren die de kans op een democratische levenswijze of mentaliteit vergroten. Daartoe hebben we twee adviesrichtingen geformuleerd.

Advies 1: creëer of benut pedagogische settings om democratie te 'leren'

Onze eerste aanbeveling is om nieuwe settings te creëren of bestaande beter te benutten waarin burgers, en dan vooral kinderen, al in een vroeg stadium de gelegenheid krijgen in aanraking te komen met een aantal basisprincipes van de democratie. Te denken valt aan gezinnen, eventueel ondersteund door de toekomstige Centra voor Jeugd en Gezin.³ Te denken valt daarnaast aan kinderopvang waar burgers met uiteenlopende opvoedingsstijlen en vragen rondom de opvoeding met elkaar en met professionals ideeën kunnen uitwisselen over opvoeding en leefstijlen. Te denken valt ook aan de scholen waar leerlingen door voorbeeldgedrag van leerkrachten actief betrokken kunnen zijn bij het formuleren van leefregels, conflicthantering en schoolorganisatie. Juist de ontwikkeling van de zogenoemde 'brede school' biedt mogelijkheden tot vanzelfsprekende democratische praktijken. Te denken valt tot slot aan creatief gebruik van overige contexten, zoals sport- en allerhande ontspanningsverenigingen. Democratische omgangsvormen zouden als het ware een eerste habitus moeten zijn bij professionals en vrijwilligers die gezinnen, leerlingen, ouders en kinderen bijstaan. Het gaat er daarbij nadrukkelijk niet om specifieke kennis over te dragen. Het is niet de bedoeling nauwgezet te omschrijven hoe en wat deze pedagogische settings moeten realiseren, wel dat zij hiervoor aandacht moeten hebben. Onze belangrijkste aanbeveling is dan ook dat de betrokken professionals via hun opleiding toegerust moeten zijn om gesprekken met ouders en kinderen hierover te kunnen voeren.

Advies 2: creëer mogelijkheden om te 'oefenen' met democratie

Onze tweede aanbeveling is om settings te creëren of beter te benutten waarin burgers indirect worden uitgenodigd om zich een aantal democratische vaardigheden eigen te maken. We zien hiervoor vooral mogelijkheden op het terrein van

de interactieve beleidsvorming. Te overwegen valt om veelbelovende initiatieven hierin te ondersteunen, maar dan zo dat interactieve beleidsvorming niet gaat fungeren als vervanging van maar als aanvulling op het bestaande (lokale) democratische besluitvormingsproces. Daarvoor is het wenselijk om burgers vooral bij de *planvormende* fase te betrekken en daarbij ook zoveel mogelijk de stap naar deliberatie te zetten. Vergelijkbare situaties zoals *Business Improvement Districts* in de Verenigde Staten en *Planungszellen* in Duitsland kunnen dienen als inspirerende voorbeelden, zonder deze overigens een op een over te nemen.

Adviesrapport als aanzet

Voor beleidsmakers, pedagogische instellingen en maatschappelijke organisaties leveren bovenstaande aanbevelingen zoals gezegd geen eenduidig beleidsplan op. Dat is mogelijk noch wenselijk. Beter is dat iedere betrokkene zichzelf afvraagt hoe hij of zij kan bijdragen aan contexten voor democratisch burgerschap. Dat geldt voor politici, beleidsmakers, bestuurders, managers, professionals, maar ook voor maatschappelijke organisaties en verenigingsleden. Het is bovendien een opdracht die vaak gepaard gaat met (klein) 'conflict': over te nemen beslissingen, over uitgevoerde handelingen, over afspraken en interpretaties van afspraken, maar ook over botsende principes en fundamentele waarden. Om de professionele habitus rondom democratische mentaliteit te stimuleren is het volgende kader opgenomen.

Werkblad 'Hoe help ik een democratische mentaliteit te bevorderen?'

Voor professionals in maatschappelijke en pedagogische instellingen:

- Hoe kan ik in mijn dagelijks werk routines opbouwen om te werken aan een democratische mentaliteit?
- Ben ik mij voldoende bewust van verschillende meningen om mij heen?
- Is het voor de groepen waarmee ik werk, veilig genoeg om voor hun eigen mening uit te komen?
- Geef ik voldoende ruimte aan groepen (individuen, kinderen) met minderheidsstandpunten?
- Doe ik voldoende om kinderen/groepen te leren omgaan met tegenstrijdige visies?
- Hoe neem ik mijn besluiten? Hebben anderen (kinderen, ouders, collega's) ook ruimte voor hun inbreng?

Voor managers in maatschappelijke en pedagogische instellingen:

- Hoe help ik settings of gelegenheden te creëren waar onze leerlingen en cliënten al doende de waarde van democratie en democratische gezindheid kunnen leren?
- Ben ik mij voldoende bewust van verschillende meningen om mij heen?
- Hoe kan ik mijn professionals faciliteren om in hun dagelijks werk aandacht te schenken aan democratische omgangsvormen?
- Hoe neem ik mijn besluiten? Is er genoeg ruimte voor inbreng van mijn medewerkers?
- Is het leren omgaan met tegenstrijdige meningen of minderheidsstandpunten voldoende verankerd in onze werkwijze?
- Is onze organisatie veilig genoeg, zodat iedereen voor zijn mening durft uit te komen?
- In hoeverre heb ik oog voor diversiteit in mijn organisatie?
- Hoeveel tijd besteden we aan de mening van onze klanten? Doen we voldoende met de feedback die we krijgen?

Voor politici en beleidsmakers:

- Besef ik welke (onbedoelde) effecten algemeen beleid – economisch, cultureel, sociaal, fysiek – kan hebben op de democratische gezindheid van burgers?
- Draag ik in mijn beleid en uitspraken uit dat ik opensta voor debat, dialoog en voor de mening van anderen?
- Besteed ik genoeg tijd aan het organiseren van goede inspraakprocedures?
- Hoe kan ik maatschappelijke en pedagogische instellingen de gelegenheid geven een democratische gezindheid onder burgers te bevorderen?

Noot

3. **Cruciaal is wel hoe deze centra in de praktijk zullen gaan functioneren. Zowel bestuurlijk als inhoudelijk is dat op dit moment nog niet geheel duidelijk.**

Literatuur

- Ackerman, P. en J. DuVall (2000). *A Force More Powerful: A Century of Nonviolent Conflict*. New York: Palgrave.
- Akkerman, T. (2004). Democrativering in perspectief: de deliberatieve democratie. In: E. Engelen en M. Sie Dhian Ho (red.). *De staat van de democratie: democratie voorbij de staat*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Alexander, J. (2006). *The Civil Sphere*. Oxford: Oxford University Press.
- Almond, G. en S. Verba (1963). *The civic culture: political attitudes and democracy in five nations*. Londen: Sage.
- Andeweg, R. en J. Thomassen (2007). *Binnenhof van binnenuit: Tweede Kamerleden over het functioneren van de Nederlandse democratie*. Leiden: Universiteit Leiden.
- Barber, B. (2001). *Jihad vs. McWorld: terrorisme en globalisering als bedreigingen voor de democratie*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Baumeister, R. en M. Leary (1995). The need to belong: desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117(3): 497-529.
- Baumrind, D. (1971). Current Patterns of Parental Authority. *Developmental Psychology Monographs*, 4, nr. 1, deel 2.
- Bestuursakkoord rijk en gemeenten (2007). *Samen aan de slag*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties/Ministerie van Financiën/Vereniging van Nederlandse Gemeenten.
- Biggs, D., R. Colesante en J. Smith (2000). Two Tracks of Citizenship in the USA. In: M. Leicester, M. Modgil en S. Modgil (red.). *Education, Culture and Values*, Vol. I, New York: Falmer Press.
- Blokland, H. (2001). *De modernisering en haar politieke gevolgen: Weber, Mannheim en Schumpeter: een rehabilitatie van de politiek 1*. Amsterdam: Boom.

- Blokland, T. (2006). Valt er van de straat een thuis te maken? *MO-Samenlevingsopbouw*, 2006(6): 42-46.
- Boggs, D. (1991). *Adult Civic Education*. Springfield, Illinois: Thomas.
- Bovens, M. et al (1995). *De verplaatsing van de politiek: een agenda voor democratische vernieuwing*. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting.
- Brighouse, H. (2006). *On education*. Londen: Routledge.
- Bryant, C. (1993). Social self-organisation, civility and sociology: a comment on Kumar's 'Civil society'. *The British Journal of Sociology* 44(3): 397-401.
- Bryant, C. (1994). A further comment on Kumar's 'Civil society'. *The British Journal of Sociology* 45(3): 363-365.
- Bryant, C. en E. Mokrzycki (red.) (1995). *Democracy, Civil Society and Pluralism: Poland, Great Britain, The Netherlands*. Warschau: IFIS Publishers.
- Buijs, F., F. Demant en A. Hamdy (2006). Islamitisch radicalisme in Nederland. In: Harchaoui, S. (red.). *Hedendaags radicalisme: verklaringen en aanpak*. Apeldoorn: Het Spinhuis.
- Cesari, J. (2003). Muslim minorities in Europe: The silent revolution. In: J. Esposito, F. Burgat (red.). *Modernizing Islam: Religion in the public sphere in the Middle East and in Europe*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Clarke, J. (2005). New Labour's citizens. *Critical Social Policy*, 25/4: 447-463.
- Cohen, J. en A. Arato (1992). *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Dekker, P. et al. (red.) (2002). *Niet-stemmers: een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen*. Den Haag: SCP.
- Dekker, P. en M. Hooghe (2003). De burger-nachtwaker: naar een informalisering van de politieke participatie van de Nederlandse en Vlaamse bevolking. *Sociologische Gids*, 50 (2), 156-181.
- Dekker, P. (2004). The sphere of voluntary associations and the ideals of civil society: A West-European perspective. *Korea Observer* 35/3: 391-415.
- Dekker, P. (2006). Andere burgers? In: P. Meurs, E. Schrijvers en G. de Vries (red.). *Leren van de praktijk: gebruik van lokale kennis en ervaring voor beleid*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dewey, J. (1927). *The public and its problems*. Chicago: The Swallow Press.
- Donselaar, J. van (red.) (2005). *Monitor racisme & extremisme. Cahier nr. 4, Het Lonsdalevraagstuk*. Amsterdam/Leiden: Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden.
- Duyvendak, J. W. en M. Hurenkamp (red.) (2004). *Kiezen voor de kudde: lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep.
- Edelenbos, J. en R. Monnikhof (red.) (1998). *Spanning in interactie: een analyse van interactief beleid in lokale democratie*. Amsterdam: IPP.
- Elchardus, M. (2002). *De dramademocratie*. Tiel: Lannoo.

- Engelen, E. en M. Sie Dhian Ho (2004). Democratische vernieuwing: luxe of noodzaak? In: E. Engelen en M. Sie Dhian Ho, *De staat van de democratie: democratie voorbij de staat*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Eurobarometer (2004). *Eurobarometer 61, National Report The Netherlands*, Brussel: Europese Commissie, Lente 2004.
- Forum (2007a). *Woonatelier Zuiderzeebuurt: adoptieproject Nieuw Den Helder, in het kader van Nieuwe Coalities voor de Wijk*. Utrecht: Forum.
- Forum (2007b). *Woonatelier Amsterdam Noord: van dump- en jumpstraten naar Prachtstraten*. Utrecht: Forum.
- Freitag, M. (2006). Bowling the state back in: political institutions and the creation of social capital. *European Journal of Political Research*. Vol. 45: 123 – 152.
- Frimansson, G. (2001). Civic Education and the Good. *Studies in Philosophy of Education*, 20: 303-315.
- Frissen, P. (2007). *De staat van verschil: een kritiek van de gelijkheid*. Amsterdam: van Genneep.
- Gerzon, M. (1997). Education for Democratic Life: Teaching Democracy by Doing It. *Educational Leadership*, 54, 5: 6-11.
- Grin, J., M. Hajer en W. Versteeg (red.) (2006). *Meervoudige democratie. Ervaringen met vernieuwend bestuur*. Amsterdam: Uitgeverij Aksant.
- Guéhenno, J. (1994). *Het einde van de democratie*. Tielt: Lannoo.
- Gunsteren, H. van (2007). *Vertrouwen in democratie: over de principes van zelforganisatie*. Amsterdam: Van Genneep.
- Hacker, J. (2006). *The Great Risk Shift: The Assault on American Jobs, Families, Health Care, and Retirement: And How You Can Fight Back*. Oxford: Oxford University Press.
- Halman, L., R. Luijkx en M. van Zundert (2005). *Atlas of European Values*. Leiden: Brill.
- Heesen, B. (1995). Filosoferen met kinderen als onderwijsmethode. *Pedagogisch Tijdschrift*, 20 (2): 133-142.
- Hermanns, J. (2007). Opvoeden en opgroeien: een visie achter het beleid. In: P. van Lieshout, M. van der Meij en J. de Pree (red.). *Bouwstenen voor betrokken jeugdbeleid*. Amsterdam: WRR/Amsterdam University Press.
- Hertz, N. (2002). *De stille overname: de globalisering en het einde van de democratie*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Hoffman, M. (2000). *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holsteyn, J. van en C. Mudde (red.) (2002). *Democratie in verval?* Amsterdam: Boom.
- Hooghe, M. (1999). Inleiding: verenigingen, democratie en sociaal kapitaal. *Tijdschrift voor sociologie*, vol. 20, nr. 3-4: 233-246.

- Hooghe, M. (2003). Het verenigingsleven en een democratische politieke cultuur. Dragen alle verenigingen bij tot de democratie? *Diagoog – webtijdschrift voor een (agogiek) in dialoog*, 2 (2). Beschikbaar van www.diagoog.bc/pdf/hooghe.pdf.
- Huntington, S. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of the world order*. New York: Simon & Schuster.
- InAxis (2007). *Help! Een burgerinitiatief*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Knijf, T. (1999). Strijdende zorglogica's in de kinderopvang en de thuiszorg: marktprincipes in de sociale zorg. In: C. Brinkgreve en P. van Lieshout. *Ge-regelde gevoelens: collectieve arrangementen en de intieme leefwereld*. Maarssen: Elsevier/De Tijdstroom.
- Korf, D. et al (red.) (2007). *Van vasten tot feesten*. Rotterdam: Ger Guijs.
- Korsten, A. en P. de Goede (2006). De betekenis van sociaal kapitaal voor vertrouwen in overheidsbestuur. In: A. Korsten en P. de Goede (red.). *Bouwen aan vertrouwen: diagnoses en remedies*. 's-Gravenhage: Elsevier Overheid.
- Kumar, K. (1993). Civil society: an inquiry into the usefulness of an historical term. *British Journal of Sociology* 44(3): 375-395.
- Lasch, C. (1979). *The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Diminishing Expectations*. New York: Norton.
- Lieshout, P. van, M. van der Meij en J. de Pree (red.) (2007). *Bouwstenen voor betrokken jeugdbeleid*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Los, T. (1997). Bureaucratisering, managementisme en de ondergang van het beroep gezinsverzorgster. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 23, p. 709-732.
- Loo, H. van der en W. van Reijen (1993). *Paradoxen van modernisering: een sociaal-wetenschappelijke benadering*. Muiderberg: Dick Coutinho.
- Liotard, J-F. (1988). *Het postmoderne weten*. Kampen: Kok/Agora.
- Maccoby, E. (1980). *Social Development: Psychological growth and the parent-child relationship*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Ministerie van Algemene Zaken (2007). *Samen werken samen leven: beleidsprogramma Kabinet Balkenende IV 2007-2011*. Den Haag: Ministerie van Algemene Zaken.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2006). *De Staat van Onze Democratie*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Ministerie van Justitie (2005). *Nota radicalisme en radicalisering*. Den Haag.
- Monnikhof, R. en J. Edelenbos (2001). Interactieve beleidsvorming en de kwaliteit van het beleid. In: J. Edelenbos en R. Monnikhof (red.), *Lokale interactieve beleidsvorming*. Utrecht: Lemma.

- Moss, P. (2007). Bringing politics into the nursery: early childhood education as a democratic practice. *European Early Childhood Education Research Journal*, Vol. 15, No. 1, March 2007: 5-20.
- Newton, K. (2001). Trust, social capital, civil society and democracy. *International Political Science Review*, vol. 22, no. 2: 201-214.
- NWO (2006). *Omstreden Democratie. Onderzoeksprogramma 2006-2011*. Den Haag: Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.
- Pape, R. (1992). Coercion and Military Strategie: Why Denial Works and Punishment Doesn't. *Journal of Strategic Studies*, 15.4 (1992): 423-475.
- Portes, A. (1998). Social capital: its origins and applications in modern sociology. *Annual review of sociology*, vol. 24: 1-24.
- Putnam, R. (1993). *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- RMO (2004a). *Vershil in de verzorgingsstaat: over schaarste in de publieke sector*. Den Haag: RMO.
- RMO (2004b). *Toegang tot recht*. Den Haag: RMO.
- RMO (2006). *Democratie voorbij de instituties: vooronderzoek van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Werkdocument 12*. Den Haag: RMO.
- Rob (2004). *Burgers betrokken, betrokken burgers*. Den Haag: Rob.
- Rob (2005a). *Over de staat van de democratie: pleidooi voor herkenbare en aanspreekbare politiek*. Den Haag: Rob.
- Rob (2005b). *Burgers betrekken: een handleiding voor burgerparticipatie*. Den Haag: Rob.
- Scheltema, M. (2004). Inleiding. In: E. Engelen en M. Sie Dhian Ho, *De staat van de democratie: democratie voorbij de staat*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Schillemans, T. (2007). *Verantwoording in de schaduw van de macht: horizontale verantwoording bij zelfstandige uitvoeringsorganisaties*. Amsterdam: Lemma.
- Schuyt, K. (2006). *Democratische deugden: groepstegenstellingen en sociale integratie*. Oratie. Leiden: Leiden University Press.
- SCP (2001). *Trends in de tijd: een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening*. Den Haag: SCP.
- SCP (2002). *Sociaal en cultureel rapport 2002: de kwaliteit van de kwartaire sector*. Den Haag: SCP.
- Selle, P. en K. Strømsnes (2001). Membership and democracy, In: P. Dekker en E. Uslaner (red.), *Social capital and participation in everyday life*. Londen: Routledge.

- Singleton, L. (2000). *Teaching Democracy in the Primary School*, www.cybertext.net.au/civicsweb/LianneSingleton.htm.
- Staatscourant nr. 48, 8 maart 2007. Solidariteit is essentieel voor de democratie.
- Stern, J. (2003). *Terror in the Name of God: Why Religious Militants Kill*. New York: Harper Collins.
- Stevens, G. (2004). *Mental health in Moroccan youth in the Netherlands*. Rotterdam: Optima Grafische Communicatie.
- Stolle, D. (1999). Onderzoek naar sociaal kapitaal: naar een attitudinale benadering. *Tijdschrift voor sociologie*, vol. 20, nr. 3-4: 247-280.
- Stokkom, B. van (2003). Deliberatie zonder democratie? Ongelijkheid en gezag in interactieve beleidsvorming. *Socialisme en Democratie*, 30, 3: 153-165.
- Stokkom, B. van (2006). *Rituelen van beraadslaging: reflecties over burgerberaad en burgerbestuur*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Swaan, A. de (1989). *Zorg en de Staat: welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Tromp, B. (2003). *Neergang van de democratie?* Deventer: Rudolf von Laun Instituut.
- Verba, S., K. Schlozman en H. Brady (1995). *Voice and equality: civic voluntarism in American politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Veldkamp (2007). *Argumenten voor afzijdigheid ten opzichte van democratie: opvattingen van vier specifieke groepen respondenten*. Amsterdam: Veldkamp.
- Verhagen, S. (2005). *Zorglogica's uit balans: het onbehagen in de thuiszorg nader verklaard*. Proefschrift Universiteit Utrecht. Utrecht: Uitgeverij de Graaff.
- Verhoeven, I. (2004). Veranderend politiek burgerschap en democratie. In: E. Engelen en M. Sie Dhian Ho, *De staat van de democratie: democratie voorbij de staat*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vollebergh, W. (2006). Opvoeding en democratie: een ontwikkelingsperspectief. In: M. de Winter, T. Schillemans en R. Janssens (red.), *Opvoeding in democratie*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Vries, B. de (2005). De gevaarlijke ideologie van de verantwoordelijke samenleving. *Christen Democratische Verkenningen*, herfst 2005.
- Weber, M. (1972 [1956]). *Gezag en bureaucratie*. Geredigeerd en ingeleid door A. van Braam. Antwerpen: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.
- Winsemius, P., M. Jager-Vreugdenhil en N. Boonstra (2004). Democratie en de buurt. In: E. Engelen en M. Sie Dhian Ho. *De staat van de democratie: democratie voorbij de staat*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Winter, M. de (2007). Opvoeding, onderwijs en het jeugdbeleid in het algemeen belang: de noodzaak van een democratisch-pedagogisch offensief. In: P. van Lieshout, M. van der Meij en J. De Pree (red.), *Bouwstenen voor betrokken jeugdbeleid*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Winter, M. de (2006). Democratie-opvoeding versus de code van de straat. In: M. de Winter, T. Schillemans en R. Janssens (red.), *Opvoeding in democratie*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- WRR (2000). *Het borgen van publiek belang*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Wright, E. en A. Fung (2004). Een pleidooi voor actief burgerbestuur: een andere kijk op democratisch bestuur (5). *Socialisme & Democratie*, 1, 2, 2004: 36-43.
- Zijderveld, A. (2000). *The Institutional Imperative: the Interface of Institutions and Networks*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Zweedijk, M. (2006). *Business Improvement Districts: een beproefde manier tot structurele private bijdragen aan de bedrijfsomgeving*. In samenwerking met J. Menger. Utrecht: STOGO onderzoek en advies.

Bijlagen

Bijlage 1

Adviesaanvraag

Sociale voorwaarden voor democratie (uit werkprogramma RMO 2007)

In dit advies zal de RMO aanbevelingen formuleren voor het onderhoud aan het democratische gehalte van de samenleving. Het gaat de RMO hierbij niet om het formele democratische bestel van kiesstelsel en trias politica. Het gaat om de onderliggende sociale pijlers van de democratie: een zekere mate van gehechtheid van burgers aan de democratie (democratisch burgerschap), het democratisch gehalte van instituties, sociale structuren en omgangsvormen. Het advies kan bijdragen aan de invulling van verantwoord burgerschap.

De RMO – die met dit advies nauw betrokken is bij de invulling van het NWO-project *Omstreden Democratie* – heeft in 2006 twee vooronderzoeken voor dit adviesthema laten verrichten. De publicatie *Democratie voorbij de instituties* besluit met de hypothese dat actieve deelname aan maatschappelijke verbanden (participatie en socialisatie) en een gerichte vorm van opvoeding in democratie (civic education) het democratische gehalte van de samenleving kunnen helpen vergroten. In het vervolg op deze uitkomsten heeft de RMO de argumenten voor afzijdigheid tegenover de democratie bij enkele groepen laten inventariseren. Deze argumenten bieden aangrijpingspunten voor het onderhoud van democratische waarden van onderop, voor het onderhoud van de sociale structuur die nodig is voor een goed functionerende democratie.

Behoeft democratie onderhoud?

'Prima als er beslissingen worden genomen op basis van een debat, als het maar niet strijdig is met mijn belangen.'

Uitspraak van een vrouw, 58, huisvrouw, lager opgeleid.

'Ik vind dat mijn belang niet wordt meegenomen. Het is een gevoel, er worden niet de dingen besproken die ik graag zou willen horen, Het is ook een utopie dat 150 kamerleden 16 miljoen Nederlanders kunnen vertegenwoordigen.'

Uitspraak van een man, 28 jaar, accountant, hoger opgeleid.

'De een is nog corrupter dan de ander, als je maar genoeg schuift. Zolang je geld hebt kun je alles doen wat god verboden heeft in dit land. Dat is een nadeel van de democratie in Nederland.'

Uitspraak van een vrouw, 43 jaar, huisvrouw, lager opgeleid.

Bron: Veldkamp 2007 (ten tijde van deze werkprogramma-tekst nog ongepubliceerd).

Het advies richt zich nu op de vraag hoe zulk onderhoud gepleegd kan worden. Kunnen participatie, socialisatie en civic education bijdragen aan een goed functionerende democratische samenlevingsstructuur? En, zo ja, hoe zou dat vorm kunnen krijgen? Welke initiatieven zouden ontplooid kunnen worden door welke actoren? En wat is de rol van de overheid in deze? Welke voorwaarden kan zij scheppen voor anderen, welke taken kan zij zelf ter hand nemen?

Bijlage 2

Geraadpleegde deskundigen

Dhr. drs. C. Breed	Raad voor het openbaar bestuur
Dhr. prof. dr. P. Dekker	Sociaal en Cultureel Planbureau/Universiteit van Tilburg
Mevr. drs. E. Griffioen	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
Dhr. dr. P. de Goede	Raad voor het openbaar bestuur
Dhr. drs. J. de Haan	Forum voor democratische ontwikkeling
Dhr. drs. M. van Haften	Ministerie van Binnenlandse zaken
Dhr. G. Lock	Forum voor democratische ontwikkeling
Dhr. mr. M. Prinsen	Ministerie van Binnenlandse zaken
Dhr. mr. drs. J. Schrijver	Ministerie van Binnenlandse zaken
Dhr. drs. I. Verhoeven	Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Mevr. drs. M. Vroom	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
Dhr. drs. R. Zunderdorp	Forum voor democratische ontwikkeling

Bijlage 3

Argumenten voor afzijdigheid ten opzichte van democratie. Opvattingen van vier specifieke groepen respondenten. Door Judith ter Berg en Martine Bos (Veldkamp 2007).

Inhoud

1	Onderzoeksverantwoording	75
2	Steun voor democratie en democratische waarden: autochtonen	84
2.1	Deelname aan de samenleving	84
2.1.1	De dagelijkse praktijk	85
2.1.2	Gevoelens over de samenleving	86
2.1.3	Betrokkenheid en bereidheid tot persoonlijke inzet voor anderen	89
2.2	Basishouding ten aanzien van de democratie	94
2.2.1	Interpretatie van het begrip democratie	94
2.2.2	Belang en relevantie van het leven in een democratie	95
2.3	Functioneren van de democratie	98
2.3.1	Vertrouwen in democratische instituties	98
2.3.2	Nemen van beslissingen in een democratisch bestel	102
2.3.3	Wijze van besluitvorming in het democratisch proces	103
2.3.4	Participatiebereidheid in politieke rollen	105
2.4	Rechten en plichten binnen de democratie	106
2.4.1	Gelijkheid in de praktijk	106
2.4.2	Beknotting van rechten	110
2.5	Omgaan met en tolerantie voor verschillen binnen de democratie	111
2.5.1	Tolerantieniveau in het algemeen	111
2.5.2	Vrijheid van meningsuiting	113
3	Steun voor democratie en democratische waarden: allochtonen	117
3.1	Deelname aan de samenleving	117
3.1.1	Achtergronden en de dagelijkse praktijk	117
3.1.2	Gevoelens over de samenleving	120
3.1.3	Bereidheid tot persoonlijke inzet voor anderen/maatschappelijke doelen	121
3.2	Basishouding ten aanzien van democratie	122
3.3	Functioneren van de democratie	123
3.3.1	Vertrouwen in democratische instituties	123

3.3.2 Participatiebereidheid in politieke rollen	124
3.4 Rechten en plichten binnen de democratie	125
3.5 Omgaan met en tolerantie voor verschillen binnen de democratie	126
4 Samenvatting	128
Bijlage Gesprekspuntenlijsten	138

1. Onderzoeksverantwoording

Op verzoek van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) heeft Veldkamp in het najaar van 2006 een verkennend kwalitatief onderzoek uitgevoerd naar percepties van diverse groepen aangaande de steun voor de democratie en democratische waarden. In dit hoofdstuk worden de achtergronden, doelstellingen en de opzet van dit onderzoek weergegeven.

Achtergronden en doelstellingen

De RMO heeft in het werkprogramma voor 2005 het thema 'Democratie als Basiswaarde' als vooronderzoek opgenomen. De aanleiding voor dit vooronderzoek is de constatering dat een democratie niet een vanzelfsprekende verworvenheid is, maar dat deze een zekere steun behoeft van de burgers. Die steun zou mogelijk aan erosie onderhevig zijn, getuige een aantal voorvallen in de samenleving die als explosie dan wel implosie van de democratie opgevat kunnen worden. In dit vooronderzoek hebben twee vragen centraal gestaan. Ten eerste de vraag hoe het in Nederland is gesteld met de steun van burgers voor de democratie en ten tweede in welke richtingen manieren gevonden kunnen worden om de steun voor de democratie bij burgers te versterken, indien dit noodzakelijk wordt geacht.

Het vooronderzoek heeft drie algemene conclusies opgeleverd, namelijk:

- democratie en democratisch burgerschap zijn geen eenduidige begrippen;
- het beschikbare empirische onderzoek geeft geen eenduidig beeld van afnemende steun voor de democratie onder de Nederlandse bevolking;
- ook wordt de urgentie van allerlei problemen erkend zoals radicalisering, en botsende grondrechten, zonder dat deze problemen in de ogen van respondenten onmiddellijk aangemerkt mogen worden als problemen van de democratie.

Uit deze bevindingen zou geconcludeerd kunnen worden dat er geen reden is om stil te staan bij de vraag of de steun voor democratie bij burgers permanent of

mogelijk extra onderhoud heeft. De RMO constateert echter ook dat weliswaar 70% van de burgers een groot vertrouwen in de representatieve democratie heeft, maar dat daarmee dus tegelijkertijd 30% ontevreden is over het functioneren van de democratie. Ook blijkt dat 10% de democratie niet als regeringsvorm verkiest. Het is onduidelijk welke groepen mensen deze meningen hebben en hoe ze tegen de democratie aankijken. Vandaar dat is besloten tot een vervolgonderzoek om op een aantal vragen antwoord te vinden. De RMO wil verkennend kwalitatief onderzoek inzetten om meer inzicht te krijgen in de opvattingen over democratie van verschillende groepen die de democratie het minste steunen.

De centrale vraagstellingen in het kwalitatieve onderzoek zijn als volgt geformuleerd:

- Welke opvattingen over de democratie leven er onder groepen mensen van wie op grond van kwantitatief onderzoek mag worden verwacht dat zij 'op grotere afstand' tot de democratie staan? Wat zijn hun argumentaties en hoofdbezwaren tegen de democratie?
- Welke opvattingen hebben de onderscheiden groepen over de centrale democratische waarden?
- Hoe zijn de opvattingen van deze groepen te begrijpen? Tegen welke achtergronden komen deze personen tot hun opvattingen?

Uit bovenstaande vraagstellingen blijkt dat het gaat om een tweetal zaken: steun voor democratie door burgers die op grotere afstand tot de democratie staan en hun steun voor enkele democratische waarden. Op basis van verschillende bronnen is de RMO tot de volgende afbakening van democratische waarden gekomen:

- tolerantie voor (de uitkomsten van) andermans vrijheid van meningsuiting;
- participatiebereidheid in politieke rollen;
- bereidheid tot persoonlijke inzet voor anderen/maatschappelijke doelen.

Doelgroepen in het onderzoek

Uit verschillende analyses blijkt dat aspecten als steun voor democratie, politiek en cynisme en niet stemmen in alle maatschappelijke lagen voorkomen. Wel komt dit in bepaalde lagen meer voor dan in andere lagen. Uit analyses van verschillende databestanden uitgevoerd door de RMO is naar voren gekomen dat onderwijspeil de belangrijkste indicator is voor 'goed' democratisch burger-

schap. Critici stellen dat vertrouwen in de democratie juist vooral te vinden is bij de 'winners' in de samenleving. Oftewel bij mensen (mannen) die hoog zijn opgeleid, een hoge sociale status hebben, vooral van middelbare leeftijd zijn, meer algemeen bij diegenen die gelukkig zijn, tevreden zijn met hun baan en ook nog eens trots op hun land zijn. Het onderwijspeil is de belangrijkste indicator voor relatief beperkte steun voor democratie.

De RMO vertaalt de bevindingen in de volgende onderzoeksdoelgroepen:

- mensen met een (zeer) lage opleiding woonachtig in dorpen in de provincie;
- mensen met een (zeer) lage opleiding, weinig welvarend en woonachtig in stedelijke regio's.

Hieraan zijn op verzoek van de RMO de volgende twee groepen toegevoegd:

- niet-westerse allochtonen met een permanente verblijfsstatus, niet of nauwelijks Nederlands sprekend;
- hoogopgeleide personen tot 35 jaar, werkzaam in de private sector.

De overweging bij het opnemen van de niet-westerse allochtonen in dit onderzoek, is dat deze groep relatief omvangrijk is, maar onder andere door het niet beheersen van de taal nauwelijks in bestaande databestanden te vinden is. Dit maakt dat de opvattingen van deze groep vrij onbekend zijn. Wel kenmerkt deze groep zich door een lage opleiding en een geringe welvaart, waardoor een relatieve afstand tot de democratie bij deze groep kan worden verwacht. Ook kan de persoonlijke migratiegeschiedenis zowel positief als negatief uitstralen naar de Nederlandse samenleving en democratie. Nader overleg heeft tot een aanpassing van de allochtone groep geleid, de RMO is namelijk zowel geïnteresseerd in meningen en opvattingen van personen die tot de eerste generatie behoren als van personen die tot de tweede generatie behoren. Aldus is besloten de allochtone groep uit te breiden met personen uit de tweede generatie.

De overweging bij het opnemen van cynische hoogopgeleide personen in dit onderzoek, is dat bij deze mensen op het eerste oog een afkeer van democratie uit hoogmoed, je persoonlijk verheven voelen etc. kan worden verwacht. Het zijn mensen die de democratie onder meer als persoonlijke belemmering kunnen zien en de compromissen in een democratie als bijvoorbeeld traag en inefficiënt ervaren. Daar waar de eerste drie groepen op het oog lijken te horen tot de categorie 'cynisme van de machteloosheid', zou deze groep tot de categorie 'cynisme

van de eigendunk' kunnen horen (beide categorieën vormen samen het politiek cynisme in het algemeen). De groep is statistisch moeilijk te vinden, maar het bestaan ervan wordt gesuggereerd in verschillende onderzoeken, wat maakt dat deze groep mensen eveneens relevant is voor dit onderzoek.

Al met al zijn er dus vier onderzoeksgroepen vastgesteld voor dit onderzoek. Wat deze groepen betreft is de RMO vooral geïnteresseerd in de meningen en opvattingen van degenen die cynisch, vijandig of volstrekt indifferent staan ten opzichte van de democratie.

Onderzoeksopzet

Methode van onderzoek

Rekening houdend met de doelstellingen van het onderzoek en de onderzoekdoelgroepen, is gekozen voor een combinatie van individuele interviews en groepsdiscussies als methode van onderzoek. Juist bij een onderwerp als democratie in combinatie met de gewenste doelgroepen is het raadzaam van start te gaan met individuele diepte-interviews. In de interviews heeft de nadruk gelegen op het verkrijgen van inzicht in welke opvattingen leven over de democratie en democratische waarden en wat de achterliggende argumenten en attitudes zijn. Door middel van aanvullende groepsdiscussies is extra reflectie verkregen. De bevindingen van de individuele gesprekken zijn mede als uitgangspunt genomen en voorgelegd aan de deelnemers van de groepsdiscussies. De gesprekken en groepsdiscussies zijn gevoerd aan de hand van een gesprekspuntenlijst (checklist). Deze is in samenspraak met de RMO opgesteld. De gesprekspuntenlijsten zijn opgenomen in de bijlage.

De gespreksduur van de individuele interviews was drie kwartier, voor de interviews met de allochtone respondenten hebben we een uur gereserveerd. De groepsdiscussies namen circa twee uur in beslag.

Inzet van technieken

Tijdens de gesprekken zijn verschillende gesprekstechnieken ingezet. Bijvoorbeeld projectieve technieken in de individuele interviews. Aan de hand van projectieve technieken wordt geen gebruik gemaakt van een directe, maar van een non-directe vraagstelling aan de respondenten. Respondenten kunnen hun associaties, overwegingen en meningen projecteren op foto's (mensen) waardoor ze niet direct over zichzelf hoeven praten, maar waardoor indirect wel duidelijk

wordt hoe respondenten denken. Onacceptabele 'impulsen' of overtuigingen, in dit geval onwenselijke gedachten over de democratie, worden geattribueerd aan iemand anders (de persoon op de foto). Dus door iemand te laten projecteren, kunnen we achter 'ware' gedachten en gevoelens komen. We hebben fotosets van personen gebruikt, die verschillende menstypen representeren, zodat per respondent kon worden gekeken met welke foto zich men het meest identificeerde en dus op welke foto zich men het beste kon projecteren. Het bleek echter dat veel respondenten geen moeite hadden met het open en eerlijk zijn over overtuigingen omtrent de democratie.

In de groepsdiscussies zijn bevindingen van de individuele gesprekken als uitgangspunt genomen en voorgelegd aan de deelnemers van de groepsdiscussie. Echter, ook tijdens de groepsdiscussies bleken respondenten niet gehinderd door sociale wenselijkheid. Daar waar nodig is de deelnemers een vorm van projectie geboden: ze konden zich op de resultaten projecteren waardoor de deelnemers de mogelijkheid werd geboden zich op een situatie of een voor hen fictief 'iets' (namelijk de resultaten) te richten in plaats van direct over zichzelf te praten.

In de gesprekken met allochtonen zijn geen specifieke gesprekstechnieken ingezet, gezien de taalbarrière en het (relatief lage) abstractieniveau van deze respondenten.

Doelgroep en selectie

Onderstaand is de verdeling over interviews en groepsdiscussies beschreven.

Fase 1: individuele diepte-interviews en 'begeleide' interviews

- Zes respondenten met een (zeer) lage opleiding die in dorpen in de provincie wonen.
- Zes respondenten met een (zeer) lage opleiding, weinig welvarend en woonachtig in stedelijke regio's.
- Zes hoog opgeleide respondenten tot 35 jaar, werkzaam in de private sector.
- Vier niet-westerse allochtonen uit de eerste generatie met een permanente verblijfsstatus die nauwelijks Nederlands spreken (begeleide gesprekken met Turken en Marokkanen).
- Vier niet-westerse allochtonen uit de tweede generatie (Turken en Marokkanen).

Fase 2: groepsdiscussies

- Eén groepsdiscussie met acht personen met een (zeer) lage opleiding die in dorpen in de provincie wonen.
- Eén groepsdiscussie met acht personen met een (zeer) lage opleiding, weinig welvarend en woonachtig in stedelijke regio's.
- Eén groepsdiscussie met hoogopgeleide personen tot 35 jaar, werkzaam in de private sector.

In totaal zijn 26 individuele gesprekken en drie groepsdiscussies gevoerd.

Respondentprofiel

In totaal is met 50 respondenten gesproken in leeftijd variërend van 21 tot 63 jaar oud. De hoger opgeleide respondenten kenmerken zich door een hoge opleiding en door hun werkzaamheid in sectoren als IT, consultancy, financiële of zakelijke dienstverlening. Enkele respondenten zijn zelfstandige of werkzaam in culturele sectoren (beeldend kunstenaar, musicus). Veel van hen wonen samen, de meesten hebben (nog) geen kinderen.

Bij de groep lager opgeleiden zijn de meeste respondenten niet werkzaam. Zo zijn sommige respondenten arbeidsongeschikt of hebben zij ervoor gekozen om thuis te blijven en kinderen op te voeden. De meeste respondenten zijn getrouwd en hebben kinderen. Verder zijn respondenten werkzaam als bijvoorbeeld fabrieksmedewerker, postbode, beveiligingsbeambte, receptioniste of in andere beroepen, veelal on- of beperkt geschoold. Deze respondenten kenmerken zich door een geringe welvaart. Respondenten uit de omgeving van Breda komen uit dorpen als Zundert, Etten-Leur, Willibrordus of bijvoorbeeld Oosterhout. Respondenten uit Amsterdam zijn afkomstig uit buurten als Osdorp, Sloten, Noord of de tuinsteden.

Wat verder bij alle respondenten opvalt is dat respondenten zich vrij voelen in het praten over democratie en dat bijvoorbeeld in het groeps gesprek de discussie soms hoog oploopt. Men voelt zich vrij om opvattingen te uiten, ongeacht het soms uitgesproken karakter ervan. Respondenten vertellen ook veel persoonlijke aspecten over hun eigen leven en geven er blijk van dit ook als prettig te hebben ervaren na afloop van het gesprek.

Werving en selectie

De werving en selectie van respondenten heeft speciale aandacht gekregen. Dit om ervoor te zorgen dat daadwerkelijk gesproken zou gaan worden met personen die indifferent, cynisch of vijandig ten opzichte van de democratie staan. De werving is gefaseerd uitgevoerd. Allereerst heeft een screening plaatsgevonden op basis van achtergrondcriteria als leeftijd, geslacht en opleiding. Vervolgens is in samenspraak met de RMO nagedacht over een operationalisatie van het begrip 'op afstand staan van de democratie'. Er is besloten uit te gaan van het selectie-criterium dat respondenten overtuigde 'niet-stemmers' zijn. Voor wat de allochtone groep betreft, gaat het dan vooral om het (niet) stemmen bij gemeenteverkiezingen. Tevens is mensen een aantal stellingen voorgelegd op basis waarvan zij als overtuigd niet-stemmer aangemerkt konden worden en duidelijk werd wat voor een basishouding zij ten opzichte van de democratie innemen. Onderstaand zijn de gestelde selectievragen weergegeven.

Overtuigd niet stemmer zijn:

- *Heeft u de afgelopen landelijke en gemeentelijke verkiezingen gestemd?* Als mensen wel gestemd hebben, zijn ze uitgesloten van deelname.
- Indien mensen niet gestemd hebben, is de volgende vervolgvraag gesteld. Mensen die antwoord A gaven zijn uitgesloten van deelname.
Waarom heeft u toen niet gestemd?
 - A. Ik was op vakantie/ik had geen tijd/ik had geen gelegenheid.
 - B. Stemmen heeft geen zin want mijn stem heeft toch geen invloed.
 - C. Er stemmen zoveel mensen dat mijn stem er niet toe doet.
 - D. Politiek en verkiezingen interesseren me niet, het kan me niet zoveel schelen.
 - E. Partijen begrijpen toch niet wat er in de samenleving/bij mij leeft.
 - F. Andere reden die duidt op niet-stemgedrag vanuit overtuiging (en niet omdat men geen tijd/gelegenheid had).

Basishouding ten aanzien van politiek/democratie:

- Er zijn vier stellingen voorgelegd. Alleen mensen die het met drie van de vier stellingen eens zijn, zijn uitgenodigd voor het onderzoek. Laag en hoog opgeleiden hebben verschillende stellingen voorgelegd gekregen.
- De stellingen voor hoger opgeleiden zijn:

1. Kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan door je kwaliteiten.
 2. In de politiek wordt geen rekening gehouden met mensen zoals ik.
 3. Ik heb de politiek en de 'publieke zaak' niet nodig om wat te bereiken in het leven, dat kan ik zelf wel.
 4. Compromissen in een democratie belemmeren mij in mijn persoonlijke ontwikkeling.
- De stellingen voor laag opgeleiden zijn:
 1. Politici zijn allemaal zakkenvullers.
 2. In de politiek wordt geen rekening gehouden met mensen zoals ik.
 3. Je komt in deze samenleving het verst als je jezelf voorop stelt.
 4. Ik ben niet bereid iets voor de samenleving te doen want de samenleving doet ook niets voor mij.

Voor de allochtone respondenten is in de selectie wel het criterium aangehouden van het overtuigd niet-stemmen, maar hen zijn geen stellingen voorgelegd.

Onderzoekslocaties en observeren veldwerk

Er zijn verschillende locaties in het onderzoek betrokken, zoals ook al in de beschrijving van de groepen is weergegeven. De gesprekken met autochtone laagopgeleide personen die in dorpen in de provincie woonachtig zijn, zijn in de omgeving van Breda gevoerd. De overige interviews zijn op ons kantoor in Amsterdam gehouden. De interviews hebben plaatsgevonden in de maanden september en oktober. De opdrachtgever is op beide locaties de mogelijkheid geboden het onderzoek te volgen door middel van een gesloten tv-circuit.

Interpretatie en opbouw rapportage

In kwalitatief onderzoek gaat het er om achterliggende motivaties van de doelgroep in kaart te brengen. Deze methode wordt vooral toegepast wanneer een bepaalde diepgang aan informatie is gewenst. Kwalitatief onderzoek stelt ons in staat inzicht te verkrijgen in de motieven, attitudes en achterliggende verklaringen van de doelgroep. Deze vorm van onderzoek is open en exploratief en gaat in op wat uit de respondenten zelf naar voren komt. Dit in tegenstelling tot kwantitatief onderzoek, dat een toetsend en meer ingevuld karakter heeft.

In dit rapport worden uitspraken gedaan over heersende opvattingen over de democratie onder specifieke groepen. Namelijk personen die indifferent, cynisch of vijandig staan tegenover de democratie. Bij dit kwalitatieve onderzoek gaat het

om het vóórkomen van bepaalde uitspraken en niet om de frequentie waarmee de uitspraken worden gedaan zoals dat met kwantitatief onderzoek kan worden gedaan. Resultaten uit dit kwalitatieve onderzoek zijn dan ook niet generaliseerbaar naar de totale bevolking of naar de specifieke ondervraagde groepen als geheel. Als in het rapport gesproken wordt over lager of hoger opgeleide respondenten, dan gelden de uitspraken dan ook niet voor lager en hoger opgeleide respondenten in het algemeen, maar alleen voor diegenen die aan dit onderzoek hebben deelgenomen.

De citaten in dit rapport zijn opgenomen om de onder de respondenten bestaande zienswijzen en opvattingen over de democratie inkleuring te geven. Citaten hebben hiermee alleen illustratieve waarde en zijn daar waar nodig taalkundig aangepast (zonder de strekking van het citaat aan te tasten). Bij de citaten zijn de achtergrondgegevens van de respondenten opgenomen en ook of ze hebben deelgenomen aan een individueel interview of aan een groepsdiscussie (focus groep).

In de navolgende hoofdstukken worden de resultaten van het onderzoek besproken. Er is gekozen om de bevindingen uit de gesprekken overall te beschrijven en alleen daar waar verschillen tussen de groepen optreden apart aandacht te besteden aan de onderscheiden groepen. Wel zijn de gesprekken met allochtone respondenten apart beschreven, aangezien de onderzoeksopzet anders was voor deze groep. Allereerst wordt ingegaan op de bevindingen onder de autochtone respondenten, daarna op de bevindingen onder de allochtone respondenten.

2. Steun voor democratie en democratische waarden: autochtonen

Dit hoofdstuk bespreekt de houding van autochtone Nederlandse respondenten ten aanzien van democratie en democratische waarden.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt:

- Eerst wordt een breed kader geschetst van de wijze waarop respondenten leven in deze maatschappij en deelnemen aan de samenleving. In dit kader wordt ook ingegaan op de democratische waarde 'persoonlijke inzet voor anderen/maatschappelijke doelen'.
- Daarna wordt ingegaan op de basishouding ten aanzien van de democratie. De invulling van het begrip democratie en het belang van de democratie voor de respondenten worden besproken.
- Vervolgens wordt ingegaan op de wijze waarop de democratische instituties functioneren in de ogen van de respondenten. Deze paragraaf bespreekt het vertrouwen in de politiek en de mate waarin ondervraagden accepteren hoe democratische beslissingen worden genomen. Ook wordt besproken hoe respondenten het principe van meerderheidsbesluiten percipiëren. Tot slot wordt op de waarde 'participatiebereidheid in politieke rollen' ingegaan.
- Daarna wordt ingegaan op de omgang met rechten en plichten zoals verankerd in de Grondwet. Hoe ervaren respondenten de eigen rechten en plichten, hoe praten zij over de rechten en plichten van anderen en in hoeverre worden belangen van anderen erkend?
- Tot slot wordt ingegaan op de omgang met verschillen in inzichten, overtuigingen en principes en in het bijzonder op de waarde 'tolerantie van (uitkomsten van) andermans vrijheid van meningsuiting'.

2.1 Deelname aan de samenleving

Deze paragraaf gaat in op de wijze waarop de respondenten 'deelnemen' aan de samenleving. Eerst wordt de dagelijkse praktijk van de respondenten besproken.

Daarna wordt ingegaan op gevoelens over de samenleving en op de democratische waarde: bereidheid zich persoonlijk in te zetten voor anderen/maatschappelijke doelen.

2.1.1 De dagelijkse praktijk

Wat voor veel respondenten dagelijkse praktijk is, is dat het leven duurder is geworden met de komst van de euro, gecombineerd met toenemende kosten voor bijvoorbeeld algemeen levensonderhoud, het nieuwe zorgstelsel en stijgende energiekosten. De consequentie hiervan verschilt voor de respondenten. Het zorgt er bijvoorbeeld bij lager opgeleide respondenten voor dat hun blikveld is vernauwd: ze zijn vooral bezig met 'overleven'. Deze respondenten kunnen moeilijk rondkomen. Sommigen (vooral Amsterdammers) vertellen ook dat ze uit hun (als verpauperd gepercipieerde) buurt willen wegtrekken, maar dat een te beperkt budget hen dit belet. Anderen vertellen zich door beperkte financiën ook geïsoleerd te voelen, omdat de middelen om erop uit te gaan of bezoek te ontvangen ontbreken.

Respondenten uit de omgeving van Breda vinden het moeilijk dat mensen harder werken om aan geld te komen en hierdoor minder tijd over hebben voor elkaar. Het harder werken zorgt er volgens deze respondenten voor dat mensen steeds meer langs elkaar heen leven. Dit wordt als negatief ervaren. Dat ook vrouwen werken wordt zowel door mannen als vrouwen met zelf kinderen die deelnamen aan het onderzoek als betreuenswaardig gezien. Deze respondenten blijken hiermee moeite te hebben met veranderende rolpatronen van man en vrouw.

“Wij waren er vroeger voor het gezin en de man voor de financiën. Ik zie de kinderen vanaf 6 uur 's ochtends naar het kinderdagverblijf gebracht worden. [...] En als de moeders niet thuis zijn gaan de kinderen de straat op.” (vrouw, 58, huisvrouw, Zundert, lager opgeleid, interview)

“Mensen leven steeds meer langs elkaar heen. Vroeger had men meer tijd voor elkaar.” (vrouw, 32, huisvrouw, lager opgeleid, Terheijden, focus groep)

“Nu moet iedereen werken om het hoofd boven tafel te kunnen houden. Ik ben weduwe en ben verplicht om te werken, terwijl mijn kinderen al hun vader hebben verloren” (vrouw, 44, telefoniste, Etten-Leur, lager opgeleid, focusgroep)

Hoger opgeleide respondenten zijn ook bezig met overleven maar laten zich minder 'opslokken' door dagelijkse beslommingen. Zij zijn gericht op het invul-

ling geven aan en maken van hun eigen leven (door het opzetten van een onderneming, carrière, persoonlijke groei etc.). Echter, ze zeggen hard te werken om vervolgens tegen een grens aan te lopen. Deze respondenten vinden dat de huzenprijzen te hoog liggen, dat hoge huren moeilijk zijn op te brengen en dat het moeilijk is door te stromen naar een groter huis wat past bij de levensfase waarin zij zich bevinden. Gedacht kan worden aan bijvoorbeeld een uitbreiding van het gezin en voor sommigen de toenemende behoefte aan luxe thuis en genieten van het leven naast het werk.

2.1.2 Gevoelens over de samenleving

Bij het praten over de samenleving blijken respondenten enkele negatieve ontwikkelingen in deze maatschappij te signaleren, die sterk van invloed zijn op hun gevoelens over de samenleving. Alle respondenten stellen dat de samenleving is veranderd de afgelopen jaren.

Respondenten nemen een verharding van de samenleving waar: mensen hebben in de ogen van bijvoorbeeld hoger opgeleiden een 'korter lontje', zijn brutaler en hechten minder waarde aan normale omgangsvormen als beleefdheid. Verder zeggen ze dat mensen vijandiger zijn tegenover anderen, wat een onveilig gevoel met zich meebrengt en ervoor zorgt dat mensen angstig zijn en vooral voor zichzelf gaan. Sommige respondenten geven aan hier tegengas aan te willen bieden door liefde en positiviteit uit te stralen. Dit beperkt zich echter veelal tot de directe vrienden- en kennissenkring. Anderen bieden tegengas door vooral te genieten van het leven.

Lager opgeleide respondenten uit Amsterdam spreken zich stelliger uit over een harder wordende samenleving. Zo zorgen mensen niet meer voor elkaar. Het is ieder voor zich, zo wordt gezegd. De maatschappij is harder geworden en mensen zijn veel meer op zichzelf (aangewezen). Ook vertellen respondenten een stukje gezelligheid te missen. Mensen zijn meer op zichzelf, kunnen minder hebben, zijn gejaagd en hebben geen tijd meer voor elkaar, zo wordt gesteld. Dit wordt bevestigd door de respondenten uit de omgeving van Breda, alhoewel zij hierbij stellen dat hier in de dorpen minder sprake van is. Hier kennen de mensen elkaar nog en is er sprake van enige sociale controle, vertellen ze.

“Vroeger was men netter en beleefder: mensen van nu zijn sneller geprikkeld, individualistischer en hebben een korter lontje.” (man, 33, zelfstandig ondernemer, hoger opgeleid, Amsterdam, interview)

“Er is geen sociaal gedrag: mensen zijn steeds meer op zichzelf. Mensen zitten nu met hun mp3 en telefoon en krantje, je kunt geen contact meer met mensen maken.” (vrouw, 31 receptioniste, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

“Vroeger was Breda dorps, je kende de mensen van gezicht. De gemeenschap was kleiner en dat is niet meer zo. In het dorp kennen de mensen elkaar nog wel.” (vrouw, 48, WAO, lager opgeleid, Zundert, interview)

“Er is ook geen Amsterdamse mentaliteit meer. Je hebt geen volksdingetjes meer. Komt door al die buitenlanders en ook door alle regeltjes. Niks mag meer.” (vrouw, 34, medewerker postverwerking TPG, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

Naast de waargenomen verharding, wordt een verpaupering van de leefomgeving geconstateerd door de respondenten. Respondenten spreken over toenemende criminaliteit in de buurt en het wegtrekken van mensen met draagkracht. Gevolg is een soort getto van niet draagkrachtige mensen, vaak niet Nederlanders aldus de respondenten, waarvoor bijvoorbeeld bepaalde stadsdelen in Amsterdam nog weinig perspectief bieden. Omdat mensen – vooral allochtonen in de ogen van de respondenten – elkaar aansteken met onwenselijk gedrag (afval op straat, problemen veroorzaken, drugsoverlast etc.) wordt de situatie als steeds onleefbaarder gezien. Dit werkt door in overlast in vervoersmiddelen, zoals de tram. Eén respondent spreekt over een tram die door Osdorp en de Kinkerbuurt rijdt en in de volksmond de Marrakech-lijn wordt genoemd, waar Marokkanen voor overlast zouden zorgen.

“We noemen tram 17 de Marrakech-lijn. Die Marokkanen zorgen voor problemen. Ik ben beroofd en bespuugd op die lijn.” (vrouw, 51, administratief medewerker, lager opgeleid, Amsterdam, focus groep)

Anderen, bijvoorbeeld hoger opgeleide respondenten uit Amsterdam of de respondenten uit de omgeving van Breda geven aan te zien dat er buurten zijn die achteruit gaan, of dat ‘Breda steeds onveiliger wordt’, maar wonen zelf niet in deze buurten. Zo vertellen respondenten uit de omgeving van Breda dat ze blij zijn dat ze in een dorp wonen en niet in de stad Breda. Sommige van deze respondenten vertellen wel dat hun dorp overspoeld wordt door seizoensarbeiders als Polen en vinden dit een negatieve ontwikkeling omdat zij naar hun zeggen criminaliteit met zich meebrengen. Fietsendiefstal bijvoorbeeld.

“Ze kennen de buren niet eens meer in Breda. In onze dorpen wel. De mensen staan bij elkaar op het pleintje, het is allemaal vaste kern. Behalve als er zo’n vreemde tussenkomt.” (vrouw, 32, huisvrouw, lager opgeleid, Terheijden, focus groep)

“Ik ben blij dat ik in een dorp woon, buitenlanders en criminaliteit zijn minder en ik heb het gevoel dat mijn kinderen veiliger opgroeien dan in de grote stad. Daar zitten buitenlanders die in drugs handelen.” (vrouw, 43 huisvrouw, lager opgeleid, Etten-Leur, focus groep)

In het bovenstaande werd aangestipt dat veel respondenten problemen ervaren met allochtonen. Het tolerantieniveau voor allochtonen onder de respondenten blijkt laag, wat ook ingegeven lijkt door gebeurtenissen als de aanslag in New York en de moord op Theo van Gogh.

Lager opgeleide respondenten geven aan zich niet of steeds minder dan vroeger thuis te voelen in deze samenleving. Dit wordt vooral veroorzaakt door allochtonen, aldus de respondenten. Lager opgeleide respondenten zeggen zich sneller bedreigd te voelen en sommigen uit Amsterdam zijn ook daadwerkelijk bedreigd, beroofd of anderzijds negatief bejegend door allochtonen. Respondenten spreken over een toenemend bedreigend klimaat om jezelf te zijn en je eigen mening te uiten.

Lager opgeleiden uit de omgeving van Breda houden zich in het bijzonder relatief sterk vast aan hun dorp en vinden het prettig het overzicht te bewaren en iedereen te kennen. Verder blijkt dat een als afnemende gepercipieerde sociale cohesie de respondenten uit de omgeving van Breda beangstigt. Zij voelen zich als dorpling aangetast met de komst van bijvoorbeeld Polen die in Nederland werken en wonen.

“In de dorpen is het allemaal heel gemoedelijk. [...] Ik ken in Zundert veel mensen en in Breda niet.” (vrouw, 33, fabrieksmedewerker, lager opgeleid, Zundert, interview)

“Zundert is ook erger geworden door de Polen. Er is meer diefstal van fietsen en je ziet ze overal. Je kan ze er zo uithalen. Dat is gewoon zonde van Zundert.” (vrouw, 58, huisvrouw, lager opgeleid, Zundert, interview)

De hoger opgeleide respondenten voelen zich van alle respondenten nog het meeste thuis in deze samenleving waarin verschillende mensen met verschillende denkbeelden en nationaliteiten wonen. Wel vertellen de respondenten dat ze zien dat mensen zich minder veilig voelen, veel alerter zijn dan vroeger en sneller in een alarmfase verkeren dan vroeger. Mensen zijn minder snel gewend dat je aardig bent en zijn schichtiger en achterdochtiger dan vroeger, aldus de respondenten. Sommige van deze respondenten vertellen dat ze zelf ook meer vooroordelen hebben dan vroeger. Zo wordt er door een respondent verteld dat ze zich niet op haar gemak voelt bij moslims, die volgens haar duidelijk anders denken dan zij, over bijvoorbeeld de positie van de vrouw.

Tot slot menen hoger opgeleide respondenten verder nog dat mensen veel meer middelen ter beschikking hebben om kennis op te doen en mede daardoor mondiger en directer worden. Iedereen in Nederland heeft een mening, waarbij vooral hoger opgeleide respondenten zich negatief uitspreken over mensen zonder kennis van zaken.

“Iedereen moet een mening hebben en ik vind ook dat iedereen over alles wat moet kunnen roepen, maar veel mensen doen dat zonder dat ze er de ballen verstand van hebben.” (man, 32, IT consultant, hoger opgeleid, Amsterdam, interview)

2.1.3 Betrokkenheid en bereidheid tot persoonlijke inzet voor anderen

In het voorgaande werd duidelijk dat de respondenten veel met zichzelf bezig zijn. Enerzijds wordt dit veroorzaakt door het moeten ‘overleven’, anderzijds door een focus op de ontwikkeling van het eigen leven. Dit blijkt door te werken in de betrokkenheid die respondenten ervaren met de samenleving en in de democratische waarde ‘de bereidheid om zich in te zetten voor anderen/maatschappelijke doelen’.

Veel respondenten hebben weinig interactie met ‘de samenleving’, wat blijkt uit het vrij geringe lidmaatschap van kerk, sportvereniging, goede doelen of andere organisaties. Respondenten nemen zoals gesteld veel negatieve ontwikkelingen waar in de samenleving, maar de actiebereidheid hiertegen wat te doen is nihil. Een verklaring lijkt te liggen in het zich beperkt thuis voelen in de samenleving. Respondenten blijken zich wat terug te trekken uit de samenleving. Dit wordt ingegeven door slechte ervaringen wat leidt tot weinig vertrouwen in mensen en ook wel doordat respondenten mensen uit de buurt veelal niet meer kennen. Dit

geldt vooral voor de lager opgeleide respondenten uit Amsterdam. Dit maakt dat sommigen zich wel erg geïsoleerd voelen en niet in staat zijn iets voor de publieke zaak te doen, als ze dit zouden willen.

De bereidheid tot persoonlijke inzet voor anderen en maatschappelijke doelen is laag te noemen. Respondenten voelen zich betrokken bij het eigen gezin, familie en vrienden en hoger opgeleiden ook wel bij collega's. Lager opgeleide respondenten uit vooral Breda en omgeving geven aan bijvoorbeeld bereid te zijn een bejaarde buurvrouw te helpen of boodschappen te doen voor een ziek familielid. Echter, het blijft bij contact met en inzet voor deze eigen kring. Respondenten geven aan het bewonderenswaardig te vinden dat mensen vrijwilligerswerk doen of zich actief inzetten voor maatschappelijke doelen, maar het merendeel van de respondenten kan of wil geen rol spelen in bijvoorbeeld vrijwilligerswerk of bij maatschappelijke doelen. Alleen een minderheid van de respondenten is actief op bijvoorbeeld school, mentorprojecten in de buurt of in vrijwilligerswerk, bijvoorbeeld om weerstand te bieden aan een zeer drukke baan.

Wat zijn argumenten voor de geringe bereidheid zich persoonlijk in te zetten voor anderen en maatschappelijke doelen? Respondenten zeggen niet geïnteresseerd te zijn in wat er buiten hun gezin en kennissenkring gebeurt. Ook stellen respondenten vaak al te weinig tijd te hebben voor het eigen gezin en de kinderen waarmee ze aangeven niet bereid te zijn ook tijd te gaan besteden aan zaken die buiten het gezin liggen, zoals een goed doel of organisatie.

“Ik werk van 5 tot 7, dan ga ik eten en de krant lezen en daar houdt de samenleving voor mij op!” (man, 33, tuinder, lager opgeleid, Werkendam, focus groep)

“Ik verdiep me niet zo in anderen. Betrokkenheid is een ver van mijn bed show. Ik hou me bezig met mijn gezinnetje. De maatschappij daarbuiten zal allemaal wel.” (vrouw, 32, huisvrouw, lager opgeleid, Terheijden, focus groep)

“Ik maak me er allemaal niet zo druk om, ik ga gewoon lekker verder waar ik mee bezig ben. Ik kan er toch niks aan veranderen en ik heb geen zin om ergens voor op de Bühne te gaan springen, ik ben vooral bezig met mijn eigen omgeving. [...] Ben ook geen lid van een club, nooit de behoefte aan gehad.” (man, 28, consultant, hoger opgeleid, Amsterdam, interview)

“Ik hou het meest van mijn eigen en dat wil ik graag zo houden.” (vrouw, 58, huisvrouw, lager opgeleid, Zundert, interview)

*“We leven gewoon allemaal ons eigen leventje, daarbuiten zal het allemaal wel.”
(vrouw, 43, huisvrouw, lager opgeleid, Etten-Leur, focus groep)*

“Ik voel me niet voor het algemeen belang verantwoordelijk. Het wordt toch wel voor je geregeld. Of ik me nu druk maak of niet.” (vrouw, 33, fabrieksmedewerker, lager opgeleid, Zundert, interview)

“Ik leid mijn eigen leventje met de mensen om me heen, waar ik me prettig bij voel. Voor de rest zie je het wel op het journaal. Dan is het net of het wat verder van je af staat. Je kan er toch niets aan doen. Het doet je allemaal steeds minder.” (man, 60, spoorwerker, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

Veel hoger opgeleide respondenten zijn individualistisch ingesteld en zeggen geen behoefte te hebben aan groepsactiviteiten of het behoren tot een bepaalde club. Zo vertelt één respondent dat hij vooral met zijn eigen ding bezig is en dat vrijheid daarin zijn hoogste goed is. Hij stelt dat door goed voor zichzelf te zorgen hij een steentje bijdraagt aan de maatschappij. In het verlengde hiervan ligt de mening van sommige respondenten dat meer mensen de verantwoordelijkheid voor zichzelf moeten nemen en zelfstandig moeten zijn.

Andere hoger opgeleide respondenten stellen dat ze er te gemakzuchtig voor zijn en zich niet verantwoordelijk voelen voor anderen of maatschappelijke doelen. Sommigen menen dat de overheid of werklozen zich in zouden moeten zetten, omdat zij volgens de respondenten genoeg vrije tijd hebben. Respondenten vinden dat het feit dat ze een economische bijdrage leveren, hen ontheffing geeft van het werken aan de publieke zaak. Verder stelt een hoog opgeleide respondent zich ook niet bezig te willen houden met ‘de maatschappij’: ze wil de zogenoemde ballast niet met zich meedragen als ze toch de tijd niet heeft om er wat mee te doen.

Andere respondenten geven aan zich alleen op eigen voorwaarden te willen inzetten voor anderen, maar vragen zich af dit ook echt te doen als er geen geldelijke beloning tegenover staat.

“Laat mensen met een uitkering zich inzetten voor belangenorganisaties en de samenleving. Mijn tijd is heilig. Er zijn genoeg mensen met een uitkering en veel vrije tijd. Laat hen het lekker doen.” (vrouw, 35, personeelsmanager, hoger opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“Ik ga dat echt niet wekelijks doen op vaste tijdstippen. Ik heb er geen zin in en ik krijg er niets voor. Ik wil er dan wel geld voor hebben.” (man, 26, makelaar, hoger opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“Ik ben helemaal niet betrokken bij de maatschappij. Ben hartstikke druk met mijn werk. Ben te druk met eigen dingen en ik zou alleen bij een maatschappelijke organisatie gaan als het me ook wat oplevert. Maar het levert niks op.” (man, 26, makelaar, hoger opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“Ik ben met mijn eigen dingen bezig. Verder sta je er toch heel ver vandaan [bij maatschappelijke betrokkenheid].” (man, 32, IT consultant, hoger opgeleid, Amsterdam, interview)

Verder geven veel lager opgeleide respondenten aan ooit wel eens te zijn te-leurgesteld bij het helpen van anderen. Een respondent vertelt dat je zo wordt gemaakt dat je voor je eigen ‘hachje’ moet opkomen, omdat anderen je ook niet meer helpen. Waarom zou je dan een ander dan wel helpen en daaruit je betrokkenheid laten blijken? Respondenten halen ook voorbeelden aan waar betrokkenheid bij wat er gebeurt in de samenleving negatief is afgelopen, bijvoorbeeld Joest Kloppenburg.

Ook zeggen respondenten dat het ‘geen bal’ uitmaakt als je je ergens wat van aantrekt en willen ze alleen overgaan tot actie als ze zeker weten dat het helpt. Echter, het vertrouwen daarin is laag.

“Ik richt me nu nog alleen op mijn eigen toko. Vroeger hielp ik iedereen maar dat heeft nu geen zin meer. Kijk maar wat er met Joest Kloppenburg is gebeurd.” (man, 48, buschauffeur, lager opgeleid, Amsterdam)

“Je wordt zelf ook harder, als je een paar keer je neus hebt gestoten ga je toch meer aan jezelf denken.” (man, 46, verpakker, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

“Ik denk ook dat het allemaal geen zin heeft. Nee, het is verspilde energie.” (vrouw, 32, huisvrouw, lager opgeleid, Terheijden, focus groep)

Verder zien veel (vooral laagopgeleide) respondenten zichzelf als minderheid die niet of te weinig wordt onderkend en geholpen zou moeten worden. Een respondent

stelt dat slachtoffers van bijvoorbeeld de Tsunami-ramp er vandoor gaan met hulp die voor 'de Hollander' bestemd zou moeten zijn. Het gevoel hebben te moeten overleven, of zelf heel hard te werken waar anderen dit niet doen en hiermee volgens hen minder plichten hebben dan zij, maakt het voor de respondenten legitiem te stellen dat ze geen andere keuze hebben dan zich 'te fixeren op het eigenbelang'.

"In Rotterdam zaten blanke gezinnen buiten op een bankje te wonen, dan komt er een Tsunami en dan gaan er miljoenen het land uit." (man, 33, tuinder, lager opgeleid, Werkendam, focus groep)

"Overstroming hier, rampje daar. Het kon niet op terwijl ik ook niets te makken heb aan het einde van de maand. Zo'n figuur die dat geld uitgeeft in het kabinet, het zijn toch mijn centen!" (man, 25 chauffeur, Terheijden, focus groep)

"Vaak worden belangen van mensen die zich laten horen of groepen die de underdog zijn beter vertegenwoordigd. Er moet altijd gezorgd worden voor de minderen en nooit voor mij... ik moet het als zogenaamde hoogopgeleide jonge vrouw allemaal maar zelf doen." (vrouw, 31, manager evenementenbureau, hoger opgeleid, Amsterdam, focus groep)

"Met de euro is mijn salaris in principe gehalveerd, terwijl de kosten van een pakje sigaretten van guldenprijs naar euro zijn gegaan. Ik moet nu aan mezelf denken, ik bedoel ik ben geen egoïst. Je moet eerst aan jezelf denken, je krijgt er gewoon te weinig voor terug." (man, 25, chauffeur, lager opgeleid, Terheijden, focus groep)

"Ik denk voornamelijk – laten we wel wezen – dat je tegenwoordig geen vrijwilligerswerk meer kan doen, omdat alles zo duur is. Mijn vier kinderen gaan binnenkort naar het middelbaar onderwijs. Ik weet niet waar ik het vandaan moet halen. Ik ben genoodzaakt betaald te werken, anders moet ik mijn huis uit. Ik ben alleen bezig met overleven." (vrouw, 37, organiseert kinderfeestjes, lager opgeleid, Amsterdam, focus groep)

Wat tot slot een rol speelt in de beperkte persoonlijke inzet voor anderen en vooral voor maatschappelijke doelen, is het gebrek aan vertrouwen onder respondenten in maatschappelijke organisaties. Het idee bestaat bij hen dat al het geld in de zakken van de organisatie belandt en niet wordt doorgesluisd naar de mensen die het geld daadwerkelijk nodig hebben.

“Kan een vrijwillige bijdrage aan weet ik veel wat geven, maar de helft verdwijnt in iemands zakken.” (vrouw, 44, telefoniste, lager opgeleid, Etten-Leur, focus groep)

“Neem de Hartstichting. Allemaal vrijwilligers met een busje en wat verdiende die directeur? Dat bedoel ik. Je geeft als bijstandsmoeder wat centen terwijl die klootzak zakken geld krijgt.” (vrouw, 51, receptioniste, lager opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“Je merkt ook dat er helemaal niets van terecht komt van wat je allemaal geven hebt.” (vrouw, 44, telefoniste, lager opgeleid, Etten-Leur, focus groep)

“Ze zetten zich voor zichzelf in. Ze verkopen ergens voor te strijden, maar worden er alleen zelf beter van. Alle organisaties die met Afrika bezig zijn; sinds ‘Live Aid’ is het alleen maar erger geworden, terwijl al die organisaties nog bestaan. Dat is heel duidelijk dat ze het voor zichzelf doen.” (man, 35, heftruckchauffeur, lager opgeleid, Amsterdam, focus groep)

2.2 Basishouding ten aanzien van de democratie

Deze paragraaf gaat in op de basishouding van de respondenten ten aanzien van de democratie. Eerst wordt ingegaan op de invulling van het begrip democratie, daarna op het belang dat respondenten hechten aan het leven in een democratie.

2.2.1 Interpretatie van het begrip democratie

Het blijkt dat de invulling van het begrip democratie en meningen over de belangrijkste elementen van de democratie verschillen tussen de respondenten. Bij de invulling van het begrip democratie blijken respondenten aan enkele facetten van de democratie te denken. De democratie als geheel blijkt een abstract en moeilijk concreetiseerbaar begrip voor de meeste respondenten.

Veel respondenten denken bij de democratie aan vrijheid van meningsuiting of het kunnen leven in vrijheid in het algemeen. Respondenten praten over ‘kunnen zeggen wat je wilt zeggen’ en in het verlengde hiervan leven in de vrijheid dat je mag doen wat je wilt (binnen de grondwettelijke kaders), ‘gelijke rechten voor iedereen’ of ‘het vrije leven’. Respondenten denken dus veel aan de vrijheden die een democratie volgens hen met zich meebrengt. Vrijwel niemand spreekt over de plichten die iedereen heeft en aan het overkoepelende geheel van rechten (en plichten) zoals opgenomen in de Grondwet.

Een andere veel gehoorde associatie met de democratie, is dat in een democratie volgens de respondenten alle stemmen gelden, wat ook wel wordt vertaald naar 'de meeste stemmen gelden'. Sommige respondenten spreken over een gekozen regering, of in andere bewoordingen 'dat het volk kiest'. Ook denken sommigen aan een directe vorm van democratie, namelijk de referenda. Een klein aantal respondenten spreekt over een streven naar consensus of het nemen van een beslissing nadat alle stemmen zijn gehoord.

Verder staat voor vooral lager opgeleide respondenten de democratie vrijwel gelijk aan de (landelijke) politiek. In het praten over de democratie wordt door hen snel overgegaan op politiek en vooral op politici. Het blijkt dat respondenten zich bij het praten over democratie richten op wat voor hen te concretiseren of zichtbaar is.

Enkele lager opgeleide respondenten uit de omgeving van Breda blijken niet te weten wat het begrip democratie is. Ze kennen de term met andere woorden niet. Een andere respondent geeft aan te denken dat we in een monarchie leven, weer een ander ziet het feit dat we in Nederland een koningin hebben als belangrijkste pijler van de democratie.

"Ik denk nooit aan democratie, wat is dat eigenlijk. We hebben hier toch een monarchie? Ik dacht dat we een monarchie hadden. Ik kan niet uitleggen wat een democratie is." (vrouw, 48, WAO, lager opgeleid, Terheijden, interview)

"Democratie is dat iedereen in overeenstemming met elkaar dingen regelt, maakt of geld vrijmaakt voor bepaalde zaken... En dan niet aan een minister die daar een auto van 8 ton van kan kopen!" (vrouw, 43, huisvrouw, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

2.2.2 Belang en relevantie van het leven in een democratie

Het persoonlijk belang ofwel de relevantie van het leven in een democratie blijkt in de praktijk beperkt. Alhoewel alle respondenten stellen blij te zijn in een vrij land te leven dat wordt gezien als een gevolg van het leven in een democratie, blijken respondenten zich in de praktijk weinig tot niet met de democratie bezig te houden. De motivaties hiervoor verschillen.

Voor veel respondenten is het leven in een democratie een vanzelfsprekendheid waaraan weinig aandacht wordt besteed. Bij respondenten komt bijvoorbeeld naar voren dat 'ze niet anders gewend zijn' en dat democratie niet persé beter

is dan andere bestuursvormen. Zo stelt een respondent niet beter te weten dan te leven in een democratie en te denken dat mensen die in niet democratische landen leven, de vrijheid hier wel niets zullen vinden. Een enkeling geeft aan ook wel eens te lezen over mensen die niet in vrijheid kunnen leven, maar een ver-taalslag naar het eigen leven is moeilijk te maken.

Voor veel lager opgeleide respondenten blijkt verder dat de democratie een ‘ver van hun bed show’ is. Deze respondenten hebben weinig behoefte maar ook weinig handvatten om de democratie te ondersteunen. Zo vertelt een lager opgeleide vrouw uit de omgeving van Breda lang bij haar ouders te hebben gewoond en daar altijd in het huishouden gewerkt te hebben. Deze respondent heeft alleen de lagere school doorlopen. Ze vertelde nu, op haar 58^e, voor het eerst te ontdekken hoe het is om de deur uit te gaan en dingen te gaan ondernemen (zoals zwem-les). Zaken als stemmen, politiek en de democratie zijn onderwerpen die thuis niet behandeld werden. Het ontbreekt deze vrouw aan handvatten om begrip te ontwikkelen voor het feit dat men in Nederland in een democratie leeft.

Een andere jonge vrouw uit de omgeving van Breda vertelt ook niet bezig te zijn met de democratie en er ook geen belangstelling voor te hebben. Ze vertelt bezig te zijn met haar eigen gezin en heeft het idee dat beslissingen toch van hogerhand worden genomen. Naast haar veronderstelling dat ze hierop geen invloed kan uitoefenen, geeft ze er ook blijk van geen interesse in te hebben. Deze respondent vertelt dat het haar – juist vanwege het idee dat beslissingen van hogerhand genomen worden – niet zou uitmaken of we nu in een democratie of een dictatuur leven.

“Ik ben niet zo bezig met de democratie: als het goed gaat, gaat het goed. Anderen moeten maar zorgen dat het draaiende blijft. Ik zou niet méér actief zijn voor de democratie. Het interesseert me te weinig.” (man, 42, postbode, lager opgeleid, Oosterhout, interview)

“Als Nederland een dictatuur zou zijn is dat ook prima. Beslissingen worden toch op hogerhand genomen. Ik ben er verder niet mee bezig. Wat gebeurt gebeurt toch. Als er een coupe zou komen van een dictator en ik zou er niets van merken maakt het me niets uit.” (vrouw, 33, fabrieksmedewerker, lager opgeleid, Zundert, interview)

Verder blijken lager opgeleide respondenten, vooral uit Amsterdam, te gepreocupeerd met hun dagelijkse problemen om te denken over een voor hen abstract

begrip als de democratie. Deze respondenten blijken bezig met overleven en voor hen lijkt er geen of weinig ruimte aanwezig om aan andere dingen te denken. Ook zijn er laag opgeleide respondenten die zichzelf niet zien als onderdeel van de democratie. Ze hebben het gevoel niets in te brengen te hebben en pleiten voor een directe democratie (door middel van referenda). Ze menen op deze manier meer invloed te kunnen uitoefenen.

“Die democratie van jullie kost alleen maar geld!”

“Wij weten niet anders: je leest hoe het in andere landen is, waar je je mening niet mag uiten. Ik ben in dat opzicht wel blij dat we in een democratisch land leven.” (vrouw, 31, telefoniste, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

“Bij de democratie denk ik aan niets, ik hou me er niet mee bezig. Ik vecht voor mezelf. Mijn leven is overleven. Je gaat de pijp uit en ze gaan je echt niet vragen hoe.” (vrouw, 34, medewerker postverwerking TPG, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

“De democratie staat niet dichtbij me, ik denk er echt nooit aan.” (vrouw, 24, intercedente, hoger opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“Het boeit me niet, ik moet nadenken over elke euro om een brood te kopen.” (vrouw, 34, medewerker postverwerking TPG, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

“Het maakt allemaal niets uit, of je nou in een democratie, republiek of dictatuur leeft. Je moet toch blijven werken voor je geld. Voor normale mensen maakt het allemaal niets uit.” (man, 33, tuinder, lager opgeleid, Werkendam, focus groep)

Hoger opgeleide respondenten zijn wisselend in het denken over de democratie. Aan de ene kant hebben sommigen van hen uitgesproken ideeën over de democratie en de bezwaren hiertegen. Zo vertelt een respondent dat de democratie als systeem op papier prachtig klinkt, maar dat het systeem wel de mogelijkheid in zich heeft dat mensen het voor zichzelf beter maken en onevenredig veel macht naar zich toetrekken (ten koste van anderen). Het komt erop neer dat in een democratie niet de belangen van iedereen gewaarborgd kunnen worden. Ze stelt dat de mensheid het niet aankan om in een systeem als de democratie te leven. Deze respondent pleit voor een anarchie, waarin helemaal geen ‘machtigen’ zijn.

Aan de andere kant vertellen andere hoger opgeleide respondenten bezig te zijn met vrienden, werken en hun sociale leven. Ze staan vrij onverschillig ten opzichte van de democratie en lijken geen ruimte beschikbaar te stellen in het denken over of werken aan de democratie. Zo meent een respondent dat vrijheid op zich goed is, maar dat hij er nooit over nadenkt dat het fijn of goed is om in een democratie te leven. Hij is er niet mee bezig en voelt ook niet de behoefte zich actief in te zetten voor de democratie.

Tot slot blijken (vooral hoger opgeleide) respondenten bij het denken over democratie veel aandacht te geven aan aspecten die voor henzelf positief uitpakken. Bijvoorbeeld het naar alle landen kunnen reizen met een Nederlands paspoort, of de mogelijkheid vrij te zijn je eigen leven invulling te kunnen geven.

“Je neemt het voor lief maar het sluit wel aan bij mijn vrijheidsideaal: alles is in principe mogelijk en je kunt hooguit klagen over jezelf. Je vult zelf je eigen leven in.” (man, 33, zelfstandig ondernemer, hoger opgeleid, Amsterdam, interview)

“Grootste goed van de democratie is dat ik met mijn paspoort op alle plekken ter wereld kan komen.” (man, 28, accountant, hoger opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“Je bent niet anders gewend. Ik zag laatst een documentaire over Korea, die mensen weten ook niet beter. Het loopt zoals het moet en de mensen weten daar ook waar ze aan toe zijn. [...] Wij weten niet beter dan de democratie. Mensen in niet democratische landen vinden de vrijheid hier weer niets.” (vrouw, 35, personeelsmanager, hoger opgeleid, Amsterdam, focus groep)

2.3 Functioneren van de democratie

Deze paragraaf gaat in op het functioneren van de democratie in de ogen van de respondenten. Eerst wordt ingegaan op de houding ten aanzien van het democratisch gekozen bestuur. Daarna wordt ingegaan op het nemen van beslissingen en de wijze van besluitvorming in een democratie. Omdat in deze paragraaf ‘de politiek’ centraal staat, gaat deze paragraaf tot slot in op de participatiebereidheid in politieke rollen.

2.3.1 Vertrouwen in democratische instituties

De houding ten aanzien van het democratisch gekozen bestuur, wat wordt vertaald als ‘de politiek’ door de respondenten, is negatief. Dit heeft te maken met

een gevoel niet vertegenwoordigd te worden en een gebrek aan vertrouwen in de intenties van politici. Verder blijkt dat respondenten een interesse in politiek (en daadwerkelijk stemmen) ook niet van huis uit mee kregen. Deze respondenten stellen ook 'gewoon lekker te willen leven' en hebben geen zin om te stemmen. De mogelijkheid om te stemmen blijkt weinig inhoud te hebben. Voor deze respondenten blijkt de politiek een 'ver van hun bed show'.

"Mijn ouders waren ook niet geïnteresseerd. Alleen op school heb ik wel eens wat over politiek gehoord... ik ga me er niet druk over maken... Als er iets verandert dan merk ik het vanzelf wel." (vrouw, 33, fabrieksmedewerker, lager opgeleid, Zundert, interview)

"Ik weet er ook niks van en ik heb ook geen zin om me erin te verdiepen." (vrouw, 31, receptioniste, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

Respondenten hebben het gevoel niet vertegenwoordigd te worden en beslissingen 'door de strot geduwd' te krijgen, bijvoorbeeld de invoering van de euro en de verandering van het zorgstelsel. Respondenten geven ook aan dat ze hun belangen niet vertegenwoordigd zien in de politieke partijen. De houding ten aanzien van allochtonen ('zij krijgen alles en wij niets') en ten aanzien van bijvoorbeeld mensen die niet werken/een uitkering ontvangen ('wij werken ons rot en zij houden hun handje op') draagt hieraan bij. Respondenten vinden dat voor bepaalde groepen bijzondere en buitenproportionele aandacht is die ten koste gaat van de aandacht voor henzelf. Hoger opgeleide respondenten stellen in het bijzonder dat ze zich niet kunnen vinden in de programma's van de partijen omdat er te weinig aandacht is voor de problemen die ze zelf ervaren (file bijvoorbeeld).

"Er wordt ons van alles door de strot geduwd, zoals die euro. Dat is weinig democratisch. Er is geeneens een referendum gehouden: in andere landen wel. Nederland zegt nee en Den Haag zegt ja: dan moeten wij het maar slikken. Het is een democratie van lik me vestje. Het is een plaatje maar als je het openkrabt zit er niks." (vrouw, 43, huisvrouw, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

"Ik vind dat mijn belang niet wordt meegenomen. Het is een gevoel, er worden niet de dingen besproken die ik graag zou willen horen. Het is ook een utopie dat 150 kamerleden 16 miljoen Nederlanders kunnen vertegenwoordigen." (man, 28, accountant, hoger opgeleid, Amsterdam, focus groep)

Veel respondenten hebben het gevoel buiten de boot te vallen. Ze menen dat politieke partijen er alleen voor zichzelf zitten en derhalve vooral goed voor zichzelf zorgen. Hun belangen prevaleren boven die van de bevolking: er wordt niet geluisterd naar de kiezer. Veel lager opgeleide respondenten met een lage welstand hebben het gevoel over het hoofd gezien te worden en stellen dat de politiek er naast voor de politici zelf, vooral voor de bovenlaag van de samenleving met veel geld is.

“Mensen met een laag inkomen hebben niets in te brengen. Burgers hebben geen inbreng. [...] Je ziet om je heen veel ontevreden mensen met financiële problemen.” (man, 25, timmerman, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

“Het zijn allemaal loze beloftes vlak voor de verkiezingen en er komt weinig van terecht. Ze houden zich niet aan dingen die ze beloven, of ze komen er op terug of ze komen met hele andere dingen.” (man, 46, verpakker, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

“Er wordt alleen aan de bovenlaag gedacht. Zij innen al het geld en wij werken ons een ongeluk om het hoofd boven water te kunnen houden.” (man, 33, tuinder, lager opgeleid, Werkendam, focus groep)

Naast een gevoel niet vertegenwoordigd te worden, bestaat er wantrouwen ten aanzien van de intenties en het gedrag van ‘politici’. Het voornaamste probleem van veel respondenten (vooral voor lager opgeleide respondenten) is dat politici en politieke partijen hun verkiezingsbeloften niet nakomen. Respondenten maken voor zichzelf de vertaalslag dat politici een vrijbrief hebben om te doen wat ze willen, als ze eenmaal de verkiezingen goed zijn doorlopen. Veel respondenten, zowel laag- als hoog opgeleid, spreken over achterkamertjespolitiek, in plaats van dat op een democratische wijze tot beslissingen wordt gekomen.

Lager opgeleide respondenten omschrijven politici als zakkenvullers en zelfverrijkers. Politici doen wat ze zelf willen en luisteren niet naar de stem van het volk. Politici zijn uit op macht en zijn hierdoor niet te vertrouwen, aldus de respondenten. Respondenten hebben met andere woorden het idee dat ‘de politiek’ eigen doelstellingen nastreeft en eigen wensen en behoeften via zogenoemde slinkse wegen wil bevredigen. Het blijkt voor respondenten zeer ondoorzichtig hoe beslissingen worden genomen en op basis waarvan. Dit maakt het moeilijk om vertrouwen te hebben hierin, aldus de respondenten. Ook worden er wel eens

beslissingen genomen waarmee men het niet eens is. Als bijvoorbeeld wordt besloten dat er een bepaald bedrag gaat naar ontwikkelingshulp, vragen sommige respondenten zich af waarom en wie dat besloten heeft. Als het aan hen had gelegen was dat naar de mensen die in eigen land in financiële nood verkeren (onder wie veel lager opgeleide respondenten zelf) gegaan.

Het oordeel wordt verder ingevuld door negatieve ervaringen dichtbij huis, bijvoorbeeld zelf niet meer kunnen rondkomen, of in hun omgeving zien dat mensen in financiële nood verkeren. Dit wordt vergeleken met het als enorm gepercipieerde salaris van politici. Een andere respondent ziet een voorbeeld van het feit dat politici niet te vertrouwen zijn dichtbij huis. Zij stelt dat politici omkoopbaar zijn en dat er onlangs bij haar in de woonwijk een vergunning is afgegeven voor het opslaan van vuurwerk. Ze kan zich, met het oog op de vuurwerkcramp in Enschede, niet voorstellen dat hiervoor de juiste procedures zijn gevolgd (en ziet dit als bewijs dat politici niet te vertrouwen zijn).

“Met geld is alles te koop: zo ook het afgeven voor een vergunning van vuurwerk in een huis in een woonwijk.” (vrouw, 43, huisvrouw, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

“Het zijn allemaal zakkenvullers. Zet er een paar Polen in want die versta ik ook niet. Het maakt toch niet uit wie er zit want het blijft toch allemaal hetzelfde.” (man, 61, VUT, lager opgeleid, Zundert, focus groep)

“Die salarissen en gouden handdrukken: gaat allemaal van mijn salaris af. Zij krijgen maar en bij mij gaat het ervan af. Zelfverrijking vind ik echt bij de democratie horen.” (vrouw, 37, organiseert kinderfeestjes, lager opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“Het gaat niet om de gemene deler maar om de politieke loopbaan van mensen en zelfverrijking.” (man, 36, heftruckchauffeur, lager opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“De een is nog corrupter dan de ander, als je maar genoeg schuift. Zolang je geld hebt kun je alles doen wat god verboden heeft in dit land. Dat is een nadeel van de democratie in Nederland.” (vrouw, 43, huisvrouw, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

Hoger opgeleide respondenten nemen termen als machtswellusteling in de mond. Zij zien de politiek als schijnvertoning en wantrouwen politici omdat de idee bestaat dat besluiten worden genomen op basis van vriendjespolitiek en niet op basis van wat goed is voor het volk of voor Nederland. Verder vinden ze politici weinig charismatisch en weinig overtuigend. Er wordt wel gesteld dat alle goede mensen naar het bedrijfsleven gaan en in de politiek alleen de ‘net nieters’ overblijven omdat ze zagezegd daar wel kunnen glimmen.

“Niemand is erudiet. Donner is knullig en ik schaam me dood voor dit soort leiders.” (vrouw, 31, manager evenementenbureau, hoger opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“Machthebbers in de politiek zijn geen idealisten maar mensen die graag macht hebben. Onder het mom van idealisme willen ze hun eigen leven zo leuk mogelijk inrichten.” (man, 33, zelfstandig ondernemer, hoger opgeleid, Amsterdam, interview)

2.3.2 Nemen van beslissingen in een democratisch bestel

Respondenten blijken soms moeite te hebben met het maken van beslissingen op basis van het meerderheids/minderheidsprincipe.

Respondenten blijken geneigd de politiek af te wijzen, als er niet wordt gedaan wat zij willen. Respondenten voelen zich niet vertegenwoordigd omdat ze zich niet persoonlijk gehoord voelen. Respondenten blijken gericht op hun eigenbelang en voelen zich vaak achtergesteld ten opzichte van andere groepen die in hun ogen worden voortgetrokken. In het praten over de democratie blijkt ook dat veel respondenten directe invloed zouden willen en een voorkeur geven aan een directe democratie waar ze zelf een stem hebben. Hierbij is het dan de vraag of ze zouden participeren gezien het feit dat de deelname aan referenda die hebben plaatsgevonden gering is.

Verder blijkt dat wat respondenten zeggen, namelijk dat het goed is om naar elkaar te luisteren en dat van een meerderheid moet worden uitgegaan, strijdig is met de geuite moeite om te accepteren dat het democratisch proces soms tot beslissingen leidt die tegen hun persoonlijke belang ingaan. Ook blijken de belangen van de minderheid niet of minder van belang, als wordt gevraagd wat er gedaan moet worden met een minderheid die het niet eens is met de meerderheid. Dit oogt inconsistent met de mening van veel respondenten dat ze zelf een minderheid zijn waaraan meer aandacht besteedt moet worden.

Het blijkt uit het praten met de respondenten vaak dat de omgang met andersdenkenden beperkt is, evenals de ervaring om met deze andersdenkenden tot een beslissing te komen. Zo vertelt een vrouw uit de omgeving van Breda dat ze in een discussie overtuigd moet worden en anders bij haar standpunt blijft. Compromissen sluiten is niet iets dat bij haar past, zo vertelt ze.

“Prima als er beslissingen worden genomen op basis van een debat, als het maar niet strijdig is met mijn belangen.” (vrouw, 58, huisvrouw, lager opgeleid, Etten-Leur, interview)

“Als er zes mensen Chinees willen en vier patat, dan hebben die vier vette pech.” (vrouw, 43, huisvrouw, Etten-Leur, focus groep)

Vooraf hoog opgeleide respondenten kijken kritisch naar het nemen van beslissingen of het oplossen van conflicten door dialoog en onderhandeling. Respondenten vinden dat genomen beslissingen of gemaakte besluiten vaak te gemiddeld zijn, omdat ieders stem wordt meegenomen in het maken van de beslissing of het besluit. Dit heeft volgens de respondenten tot gevolg dat soms goede, maar wat extremere beslissingen ‘er nooit doorheen komen’. Zo kan een kleine meerderheid soms een goed idee afwijzen en dat is niet terecht volgens de respondenten. Zij pleiten voor harder optreden – een vuist op tafel – en voor het doorvoeren van sommige beslissingen. Het gaat dan om bijvoorbeeld het optreden tegen initiatieven als de in de volksmond genoemde ‘pedo-partij’, het verbieden van burka’s en hoofddoekjes. Overigens laten in mindere mate ook lager opgeleiden zich hierover uit.

Zo wordt wel gesteld dat het komen tot besluiten op basis van dialoog en onderhandeling leidt ‘tot een soort soep’ die niet meer te eten is. Eén respondent pleit voor het aanstellen van een wijs persoon (hij haalt minister Zalm aan), die keuzes maakt en beslissingen doorvoert.

2.3.3 Wijze van besluitvorming in het democratisch proces

Vooraf hoger opgeleide respondenten stellen dat de besluitvorming in de democratie zoals die in Nederland is vormgegeven inefficiënt is en in de weg staat van snel, duidelijk en efficiënt handelen. De democratie is volgens deze respondenten te veel doorgeslagen en traag in de zin dat ‘iedereen zijn zegje moet kunnen doen’. Dit leidt tot een trage en ondoorzichtige besluitvorming. Dit lijkt tot gevolg te hebben dat hoger opgeleide respondenten vinden dat ze de democratie en vooral de politiek niet nodig hebben om hun eigen doelstellingen na te

streven en te behalen. Het lijkt voor hen eerder een obstakel bij het bereiken van doelen.

Verder zien respondenten een probleem in het systeem van vrije verkiezingen elke vier jaar, en de mogelijkheid dat kabinetten 'kunnen vallen'. Dit leidt er volgens de respondenten toe dat in Nederland een te korte termijn visie wordt ontwikkeld over onderwerpen die iedereen aangaan en die langer spelen dan een kabinetsperiode. Bijvoorbeeld over onderwerpen als de zorg, het bedrijfsleven, het woonklimaat in Nederland en onderwijs. Bij elk kabinet moet het besluitvormingsproces weer opnieuw worden opgestart, wat enorm vertragend werkt bij het nemen van beslissingen, aldus de respondenten. Er zijn hoger opgeleide respondenten die ervoor pleiten Nederland als bedrijf te zien en minder mensen langer de verantwoordelijkheid te geven om beslissingen te nemen omtrent de genoemde gebieden. Ook wordt wel gepleit voor een tweepartijstelsel waardoor beslissingen sneller doorgevoerd kunnen worden omdat volgens de respondenten minder beslissers betrokken hoeven te worden. Er zijn lager opgeleide respondenten die pleiten voor één leider 'die zegt het moet zo en zo gebeuren en niet anders'. Er zijn nu te veel bazen die zich overal mee bemoeien, zo wordt door hen gesteld.

“Bij de aanleg van de HSL moesten er drie boerderijen weg en dan moeten er minstens 30 commissies overheen. Iedereen moet z'n zegje kunnen doen... Dat zou sneller en transparanter moeten: nu gaat overal veel te veel tijd overheen.” (man, 33, trainer/coach, hoger opgeleid, Amsterdam, interview)

“Partijen kijken maar vier jaar verder terwijl de maatschappij al honderden jaren bestaat. Politiek en verkiezingen zijn lapmiddelen.” (vrouw, 43, musicus, hoger opgeleid, Amsterdam, interview)

“Die gasten zitten eindeloos te ouwehoeren en dan komt de oppositie er ook nog eens overheen. Leidt tot stroperigheid. Zorgt ervoor dat dingen niet snel afgekaart kunnen worden.” (man, 28, consultant, hoger opgeleid, Amsterdam, interview)

“Al het uitwisselen van meningen loopt op niets uit. Als mensen het er niet mee eens zijn moeten ze zich maar aanpassen.” (vrouw, 58, huisvrouw, lager opgeleid, Etten-Leur, interview)

“Dat debatteren kost alleen maar geld.” (man, 61, VUT, lager opgeleid, Zundert, focus groep)

“De Tweede Kamer mag voor mij de helft kleiner. Dan kunnen ze sneller beslissingen maken.” (vrouw, 58, huisvrouw, lager opgeleid, Etten-Leur, interview)

2.3.4 Participatiebereidheid in politieke rollen

De participatiebereidheid in politieke rollen is beperkt. Dit blijkt uit het niet stemmen. Respondenten staan ver weg van alles wat met politiek en in het verlengde hiervan met democratie te maken heeft. Ze volgen de politiek niet, hebben geen kennis van de verschillende partijprogramma's en laten ook de op stapel staande verkiezingen aan zich voorbij gaan. Hieraan liggen zoals besproken verschillende motieven ten grondslag. Bijvoorbeeld een gebrek aan vertrouwen in het politieke systeem. Anderen zien de politiek als circuit voor 'net nieters' en als bureaucratisch en inefficiënt bolwerk.

Verder zijn veel (lager opgeleide) respondenten niet opgevoed in de traditie van stemmen en in het nadenken over zaken die Nederland als geheel betreffen. Alhoewel de motieven verschillen, zijn de gevolgen hetzelfde: respondenten houden zich afzijdig van hun rol als kiezer. Ze willen in dit opzicht niet participeren en zien dit ook niet als eigen verantwoordelijkheid. De lage participatiebereidheid in politieke rollen blijkt verder uit de geringe belangstelling voor het mee- of nadenken over beleid en het gevoel overheidsbeleid niet te kunnen beïnvloeden. Respondenten geven aan zich liever met hun eigen wereld (man, vrouw, kinderen, gezin, carrière) bezig te houden.

“Ik zou nooit iets met beleid doen, ook niet bij een zwemvereniging of wat dan ook. Anderen moeten maar zorgen dat het draaiende blijft.” (vrouw, 58, huisvrouw, lager opgeleid, Etten-Leur, interview)

“Misschien als ze met concretere punten mij proberen te trekken, dan kan er misschien meer betrokkenheid gekweekt worden. Ik heb er nu weinig gevoel mee. We zitten heel ver uit elkaar en mijn betrokkenheid bij de politiek staat toch al op een heel laag pitje. [...] Ik voel totaal niet de behoefte...de roeping om iets te doen aan dingen waar ik het niet mee eens ben is bij mij in de verste verte niet aanwezig.” (man, 28, consultant, hoger opgeleid, Amsterdam, interview)

Voor zover er belangstelling is voor het aanwenden van eigen politieke invloed, wordt dit gezien als ondoenlijk en niet de moeite waard om energie in te steken. Sommige respondenten willen op zich laten weten dat ze het ergens niet mee eens zijn, maar zijn hier passief in. Zo zijn sommige respondenten uitgesproken negatief over een initiatief als de ‘pedopartij’, maar doen respondenten hier in de praktijk niets aan op eigen initiatief. Respondenten geven aan een petitie te willen ondertekenen, maar alleen als er iemand voor langs de deuren komt. Hetzelfde geldt voor het meedenken over of betrokken zijn bij andere maatschappelijke organisaties met als doel de maatschappij te veranderen.

*“Het is vechten tegen de bierkaai en in je eentje kun je geen verschil maken.”
(vrouw, 31, manager evenementenbureau, hoger opgeleid, Amsterdam, focus groep)*

*“Ik hou me bezig met mijn gezinnetje, ik kan de wereld toch niet veranderen.”
(vrouw, 32, huisvrouw, lager opgeleid, Terheijden, focus groep)*

2.4 Rechten en plichten binnen de democratie

Deze paragraaf gaat in op de meningen over de rechten en plichten die volgens de respondenten horen bij het leven in een democratie. Het blijkt dat veel respondenten stellen dat rechten en plichten niet voor iedereen hetzelfde zijn. Verder is het voor sommigen ook niet wenselijk dat iedereen gelijke rechten heeft.

2.4.1 Gelijkheid in de praktijk

Respondenten vinden dat het in een democratisch stelsel mogelijk is van het gelijkheidsprincipe af te stappen terwijl rechten en plichten grondwettelijk zijn vastgelegd. Respondenten vinden dat vooral zij hier de dupe van worden en voelen zich in hun rechten beperkt. Anderen staan in de weg van het bereiken van hun doelen of zorgen ervoor dat door de volksvertegenwoordiging te weinig aan hun belangen wordt gedacht. Het gaat dan van het financieel kunnen rondkomen tot het krijgen van zes weken vakantie, ‘net als de Marokkanen’.

Rechten en plichten worden al heel snel naar de dagelijkse praktijk vertaald. Zo stellen hoger opgeleide respondenten dat veel aandacht wordt gegeven aan bijvoorbeeld mensen met psychische problemen, die zich de betutteling van de overheid maar wat graag zouden laten aanmeten. Een respondent vertelt over een bekende met Borderline, die mocht kiezen uit verschillende huizen en ook

een uitkering ontvangt. Deze respondent ervaart het als onterecht dat voor de belangen van deze persoon wordt gezorgd, terwijl zij belasting betaalt en de persoon in kwestie met Borderline niet. Deze persoon wordt betiteld als profiteur. Verder worden drugsverslaafden aangehaald die drugs krijgen terwijl respondenten zeggen overal voor te moeten werken.

Sommige van deze respondenten halen ook uit naar die allochtonen die volgens hen extra steun krijgen van de overheid waar zij dit niet terecht vinden. In dit kader vertelt een hoger opgeleide respondent dat ze niet begrijpt waarom buitenlanders die in hun eigen land ook niet tot de upperclass behoorden, het wel verdienen om geld te krijgen als ze zich in Nederland vestigen. De overheid wordt in dit opzicht door sommigen te bemoeizuchtig en betuttelend gevonden. Respondenten vinden dat de druk om aan plichten te voldoen (zoals belasting betalen) bij hen groter is dan bij andere groepen. Ook het feit dat er aandacht wordt gegeven aan bijvoorbeeld allochtonen, uitkeringsgerechtigden, drugsverslaafden en mensen met psychiatrische problemen staat veel respondenten tegen. Zo zien hoger opgeleiden deze mensen in de weg staan van het realiseren van eigen doelen als bijvoorbeeld zelf een huis kunnen kopen.

“Mensen die hier zitten (buitenlanders) krijgen te veel mogelijkheden, terwijl het gewoon de boeren van hun eigen land waren, zeker niet de upperclass. Waarom verdienen ze dit? En als je er wat van zegt wordt je meteen voor racist uitgemaakt. [...] Dit soort mensen heeft geen plichten. Mensen kunnen prima werken maar waarom zouden ze? Ze krijgen een uitkering en hoeven niets te doen. Wij hebben alleen maar plichten.” (vrouw, 31, manager evenementenbureau, hoger opgeleid, Amsterdam, focus groep)

Lager opgeleide respondenten menen dat bepaalde groepen op alle fronten worden voorgetrokken. Deze respondenten hebben het gevoel ‘als arbeider’ minder te vertellen te hebben dan bijvoorbeeld rijke mensen, aan wier rechten veel meer belang wordt gehecht, aldus de respondenten. Verder uiten ze hun onvrede tegenover allochtonen of mensen met een uitkering waarvoor wel middelen beschikbaar zijn, terwijl ze zichzelf als groep zien die in de steek wordt gelaten. Ook hier gaat het weer niet zozeer om de in de Grondwet geformuleerde rechten of belangen, maar maken respondenten een vertaalslag naar hun dagelijkse praktijk. Zo vindt een respondent het belachelijk dat kinderen wel vrij krijgen voor het suikerfeest, maar dat haar kind niet een dagje vrij krijgt voor de Efteling. Deze respondenten hebben het gevoel dat veel van waar zij tegenaan lopen, een re-

sultante is van dat allochtonen voorgetrokken worden, zo blijkt uit onderstaande citaten.

“Buitenlanders worden ‘met alles’ voorgetrokken, terwijl ‘wij Hollanders’ alles zelf moeten doen. Voor hun ligt er wel een plan de campagne als ze een eigen zaakje willen starten.” (vrouw, 43, huisvrouw, lager opgeleid, Amsterdam, interview).

“Die kinderen van die Polen uit het dorp zeggen later: waarom zou ik werken als ik zo een uitkering kan krijgen hier.” (vrouw, 32, huisvrouw, lager opgeleid, Terheijden, focus groep)

“Ik heb het gevoel dat ik niks voor elkaar krijg. Marokkanen en Turken met problemen thuis worden zo aan een woning geholpen en als je een Turkse lesbienne bent wordt je zo aangenomen.” (man, 46, marktmeester, lager opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“Er werd laatst ook gratis fietsles voor allochtonen gegeven. Mijn buurvrouw [autochtoon] meldde zich aan maar die moest betalen. Wie bedenkt dit soort regels? Die regering hier is achterlijk.” (vrouw, 37, organiseert kinderfeestjes, lager opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“De overbemoezucht van de overheid. Hoe ze bepaalde groepen naar voren drukken dat die betutteld moeten worden. Ik vind het belachelijk dat wij moeten integreren. Waarom moeten er moskeeën gebouwd worden? Ik heb les gegeven op een islamitische school. Ik ben daar weggepest. Dat was een door de staat gefinancierde school. Dat moeten wij accepteren, omdat we een tolerant volk zijn. We zijn te tolerant.” (vrouw, 35, personeelsmanager, hoger opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“Ze zijn nu over het paard getild. Ze moeten veel strenger tegen ze zijn. Geen werk, eruit. Wij hebben ook altijd hard gewerkt.” (vrouw, 48, WAO, Terheijden, lager opgeleid, interview)

“Ik krijg mijn geld ook niet aangewaaid.” (vrouw, 37, organiseert kinderfeestjes, lager opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“Zijn hun (allochtonen) meer dan ik?” (vrouw, 51, receptioniste, lager opgeleid, Amsterdam, focus groep)

*“Wij zijn als Nederlanders geen interessante doelgroep meer voor Den Haag.”
(man, 54, technisch medewerker, lager opgeleid, Amsterdam, focus groep)*

“Ze willen in Den Haag dat wij als lagere economische klasse op elkaar gaan afgeven.” (man, 36, heftruckchauffeur, lager opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“Niet iedereen heeft dezelfde rechten en plichten. Zoals die bonus. Een meneer die het voor ons weet, hoeft niet in Amsterdam te wonen en van 1000 euro rond te komen. Als ik iets vind, dan vind ik dat. Iedereen moet kunnen zeggen wat ie vind. Bij sommige volken zeg je, die kunnen chillen zeg, dat moet kunnen. Als je om je heen kijkt denk je, het gaat alleen om poen, en de burger is de lul. Mensen met een pensioentje worden onderuit geschopt. Die mensen hebben zich helemaal de tering gewerkt en zijn dan of ziek, of ze hebben de regeltjes weer veranderd.” (vrouw, 34, medewerker postverwerking TPG, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

Bij vooral hoger opgeleiden is nog een ander geluid te horen. Zij zien in de democratie een gevaar dat bepaalde rechten niet gewaarborgd zijn en dat machtsmisbruik in een democratisch stelsel mogelijk is. Zo kan het zijn dat de stem van de meerderheid de rechten van de minderheid schaadt. Of wat te denken van de overtuiging bij sommigen dat in het democratisch systeem er niet in wordt voorzien dat iedereen dezelfde handvatten en middelen heeft. Zo kunnen rijken meer gebruik maken van en hebben ze beter toegang tot goede boekhouders en de beste advocaten. De macht is met andere woorden in hun ogen niet eerlijk verdeeld. Niet iedereen heeft dezelfde mogelijkheden om macht uit te oefenen en daarnaast de vaardigheden om van de bestaande mogelijkheden gebruik te maken, aldus sommige respondenten.

“Het systeem klinkt op papier prachtig, maar de mensheid kan de democratie niet aan. In een democratie is kapitalistisch machtsmisbruik mogelijk: mogelijkheid om het voor jezelf onevenredig veel beter te maken dan voor anderen, bijvoorbeeld door te bepalen dat je 5 ton salaris krijgt of dat een huisjesmelker zijn huurder uitbuit door een enorme huurverhoging door te voeren. Bepaalde belangen zijn daardoor niet of ondervertegenwoordigd en mensen kunnen de democratie ontwijken om te krijgen wat ze willen. Ik ben voorstander van een anarchie want daar zijn geen machthebbers.” (vrouw, 34, musicus, hoger opgeleid, Amsterdam, interview)

“Een crimineel kan zo een dure advocaat betalen terwijl ik krom lig voor een gewone advocaat.” (man, 60, spookmaker, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

2.4.2 Beknotting van rechten

Naast de vraag of iedereen in de praktijk gelijke rechten en plichten heeft, rijst de vraag of rechten en plichten inderdaad voor iedereen gelijk zouden moeten zijn. Sommige respondenten geven aan van niet. Hoger opgeleide respondenten menen dat veel mensen zogezegd ‘te dom zijn’ om zich een gefundeerd oordeel te vormen, bijvoorbeeld over de keuze van een partij of het uiten van een mening in een referendum. Deze respondenten vinden het wenselijk dat sommige mensen zich onthouden of onthouden worden van hun kiesrecht. Zo is een enge consequentie van dat iedereen kiesrecht heeft, dat gestemd wordt op (onwenselijke) populistische partijen die zo een stem krijgen. Ook stellen de hoger opgeleide respondenten dat het eigenlijk zo zou moeten zijn dat je pas rechten hebt als je meedraait in de maatschappij. Concreet betekent dit volgens hen dat ‘je een baan hebt en een economische bijdrage levert’.

“Je mag alleen rechten hebben als je meedraait in de maatschappij: goede opleiding en je niet te veel onderscheiden van de Nederlandse maatschappij. Je hebt alleen rechten als je aan bepaalde plichten voldoet.” (man, 60, spookmaker, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

“Ja, is het wel verstandig dat iedereen mag stemmen. Naar mijn mening mogen bepaalde groepen in Nederland niet stemmen. Sommige mensen vind ik niet echt intelligent genoeg om te stemmen. Denk aan mensen die te lui zijn om te werken. Het merendeel vindt het lekker makkelijk. Dat mag dan meestemmen. Dat klopt niet.” (vrouw, 35, personeelsmanager, hoger opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“Parlementaire democratie gaat uit van een volksvertegenwoordiging waar iedereen mag stemmen: sommige mensen zijn te dom om te stemmen maar hebben wel een gelijke stem. Enge consequentie van stemrecht is dat partij voor de dieren zomaar ineens 8 zetels kan krijgen omdat debielen erop stemmen.” (man, 33, trainer/coach, hoger opgeleid, Amsterdam, interview)

Lager opgeleide respondenten uiten zich vooral over het kiesrecht van allochtonen. Deze respondenten, vooral de Amsterdammers vinden dat allochtonen zich niet met de politiek moeten kunnen bemoeien, ook al zijn ze in Nederland

geboren of genaturaliseerd tot Nederlander. Hoe meer moslims er in Nederland komen of geboren worden die stemrecht krijgen, hoe groter hun stem wordt, aldus de respondenten. Respondenten spreken hun angst uit voor het islamitische geloof en vinden het niet wenselijk dat zij een grotere stem hebben of krijgen. Verder wordt gesteld (door zowel hoger als lager opgeleide respondenten) dat allochtonen zich eerst moeten aanpassen, voordat zij rechten verdienen.

“Buitenlanders moeten eerst Nederlands kunnen spreken en schrijven en werken, dan kunnen we gaan nadenken over rechten en plichten.” (vrouw, 43, huisvrouw, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

“Mensen uit het buitenland horen zich niet met de politiek te kunnen bemoeien, ze komen hier niet vandaan en ze mogen nooit stemrecht krijgen, vanwege die geloofsovertuiging. Die islam is verkeerd. Ze mogen hier leven, werken, geld verdienen en uitgeven en kinderen maken maar ze mogen niet stemmen. Dan heb ik over een paar jaar niets meer in te brengen. Ik ben bang in de toekomst niets meer te zeggen te hebben omdat buitenlanders er maar raak op fokken en vanzelf in de meerderheid komen.” (vrouw, 43, huisvrouw, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

2.5 Omgaan met en tolerantie voor verschillen binnen de democratie

Deze paragraaf gaat in op de omgang met en de tolerantie voor verschillen binnen de democratie. Eerst gaan we in op het tolerantieniveau in het algemeen. Daarna wordt ingegaan op het recht op vrijheid van meningsuiting en de tolerantie voor uitkomsten van andermans vrijheid van meningsuiting.

2.5.1 Tolerantieniveau in het algemeen

Veel respondenten, vooral lager opgeleide respondenten, vinden dat Nederland te tolerant is. Dit wordt veelal gerelateerd aan de moslimgemeenschap. Respondenten uiten hun angst voor het islamitische geloof. Respondenten geven aan bang te zijn dat de moslims het voor het zeggen krijgen en de westerse waarden aantasten. Wat die westerse waarden precies zijn vinden ze moeilijk te benoemen. Vooral de respondenten uit Amsterdam hebben het gevoel dat er te soepel met de gebruiken van moslims wordt omgegaan, terwijl volgens hen dus de Nederlandse normen en waarden beschermd zouden moeten worden. Respondenten vinden dat allochtonen zich te weinig aanpassen en dat Nederland zich te soft opstelt naar allochtonen toe. Ze zijn het bijvoorbeeld niet eens met de bouw van mos-

keeën en de oprichting van islamitische scholen. Respondenten uit de omgeving van Breda richten zich hiernaast (en vooral) op mensen uit Polen. Ook het begrip en de tolerantie voor mensen met een uitkering is vrij laag onder sommige hoog opgeleide respondenten.

Er zijn ook respondenten die stellen zich wel thuis te voelen in Nederland, maar vinden dat de balans tussen Nederlanders en allochtonen wel in de gaten moet worden gehouden. Een ander stelt dat het ook met jezelf te maken kan hebben dat je je niet thuis voelt in de samenleving en dat ervoor uitgekeken moet worden meteen met de vinger naar anderen te wijzen.

“Nederland is een te tolerant land. Wij tolereren te veel. Als wij in het buitenland zijn moeten we ons ook aanpassen. Waarom moet ik in eigen land bang zijn voor Marokkanen?” (vrouw, 35, personeelsmanager, hoger opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“We zijn allemaal bang voor moslims: we hebben hier westerse waarden en het kan niet zo zijn dat de islam dit overneemt. Ik ben bang dat de moslims meer te zeggen krijgen en ik vind niet dat we hier een oosterse cultuur moeten krijgen.” (vrouw, 43, huisvrouw, lager opgeleid, Etten-Leur, focus groep)

“Polen komen het werk weghalen omdat zij wel bereid zijn om 16 uur per dag te werken. Nederland is er nu vooral voor de buitenlanders. Als ze straks mogen stemmen zijn we de controle kwijt. Als ze een grote partij krijgen hebben zij het voor het zeggen.” (man, 42, postbode, lager opgeleid, Oosterhout, interview)

“Over een paar jaar hebben we geen flikker meer in te brengen. Dan moeten wij naar de regels van buitenlanders gaan leven omdat er zoveel zijn want ze fokken allemaal maar raak.” (vrouw, 43, huisvrouw, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

“Die buitenlanders lopen erbij alsof we in het jaar 1300 leven. Dat hoort toch niet in Nederland? [...] Ik vind het van de gekke dat in een calvinistisch christelijk land 400 moskeën staan. Wie heeft dat bedacht, ik voel me niet meer veilig. Ik voel me een vreemde in mijn eigen land.” (man, 54, technisch medewerker, lager opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“Ze zouden buitenlanders niet meer in Nederland moeten laten en alles wat iets uitgevreten heeft terugdeporteren naar eigen land.” (vrouw, 43, huisvrouw, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

2.5.2 Vrijheid van meningsuiting

Bij het praten over vrijheid van meningsuiting zijn verschillende aspecten aan bod gekomen. Bijvoorbeeld de eigen vrijheid van meningsuiting, maar ook de vrijheid van anderen. Hoe moet worden omgegaan met andersdenkenden, bijvoorbeeld een minderheid die het niet eens is met een meerderheid en dit ook duidelijk laat blijken (bijvoorbeeld door middel van demonstraties). En hoe moet worden omgegaan met andersdenkenden die democratische idealen niet onderschrijven?

In het algemeen stellen respondenten de vrijheid van meningsuiting een groot goed te vinden. Iedereen moet zijn of haar zegje kunnen doen en in principe moeten mensen vrij zijn te kunnen zeggen wat ze willen zeggen. Mensen moeten open kunnen zeggen hoe ze in het leven staan.

Dat vrijheid van meningsuiting een groot goed is, blijkt ook uit het feit dat veel respondenten vrijheid in het algemeen of de vrijheid van meningsuiting als eerste noemen in het praten over de democratie.

“Iedereen mag zijn mening geven! [...] Iedereen zou dat moeten kunnen doen.” (man, 46, verpakker, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

“Positief aan de democratie is dat je je eigen mening kunt laten horen.” (vrouw, 32, schoonmaakster/postbode, lager opgeleid, Amsterdam, focus groep)

“Niemand is gelijk aan elkaar en dat moet geaccepteerd worden. Als iemand tomatensoep wil moet hij dat kunnen zeggen en dan moet je niet zeggen dat ie alleen kippensoep mag eten.” (vrouw, 33, assistent, hoger opgeleid, Amsterdam, interview)

Volgens de respondenten wijst de praktijk echter uit dat de vrijheid van meningsuiting onder druk staat. Respondenten ervaren zelf dat je ‘op je woorden moet letten’ en dat ‘je je woorden tegenwoordig op een weegschaaltje moet leggen’. Het is duidelijk dat respondenten zich beknot voelen in hun uitingsvrijheid. Dit wordt gevoed door dreiging van extremisten, maar ook door bijvoorbeeld de moord op Theo van Gogh of de reacties van moslims op de Deense spotprenten van de profeet Mohammed.

“Je mag het denken maar niet zeggen, anders word je bedreigd of andersoortige nare dingen. Als je iets over Mohammed zegt dan kun je het ergste verwacht-

ten...als je ze in hun religie beledigt.” (man, 60, spoormaker, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

“Ik heb als Amsterdammer het hart op de tong liggen, maar tegenwoordig moet je je woorden op een weegschaal leggen. Waar zijn we dan mee bezig!” (man, 48, buschauffeur, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

“Je mag tegenwoordig niks meer zeggen. Je mag geen eerlijke kritiek geven op allochtonen want ze noemen het dan meteen discriminatie.” (vrouw, 48, WAO, lager opgeleid, Terheijden, interview)

Op de vraag of er grenzen moeten worden gesteld aan vrijheid van meningsuiting, wordt vrijwel unaniem gesteld dat mensen elkaar niet moedwillig moeten kwetsen omwille van hun vrijheid van meningsuiting. In die zin is er een grens. Mensen moeten elkaar in hun waarde laten, zo wordt gesteld. Waar die grens ligt, vinden respondenten moeilijk te beantwoorden. Respondenten spreken over goed fatsoen, of over dat je zelf wel weet waar die grens ligt. Echter, de vraag wat er moet gebeuren als die grens voor iedereen ergens anders ligt, is moeilijk te beantwoorden. In dit licht wordt er door sommige respondenten gezegd dat de verdraagzaamheid of grens van moslimgroeperingen wereldwijd erg laag ligt, getuige de reacties die vanuit deze gemeenschap zijn gekomen op de spotprenten van de profeet Mohammed.

“Vrijheid van meningsuiting is goed tot op het moment dat het tegen de realiteit ingaat of als je andere mensen kwetst.” (vrouw, 31, receptioniste, lager opgeleid, Amsterdam)

“Voor de moslimcultuur is de grens wel heel snel bereikt...we hebben het over een rottekeningetje in de krant en er breekt zowat weer een wereldoorlog uit!” (man, 25, chauffeur, lager opgeleid, Terheijden, focus groep)

Alhoewel er kritiek is op de als laag gepercipieerde verdraagzaamheid van bijvoorbeeld moslims naar andersdenkenden toe blijken respondenten (wellicht mede hierdoor) ook niet verdraagzaam naar specifiek moslims toe. Vooral lager opgeleide respondenten niet. Het accepteren dat sommige mensen een andere levensstijl hebben blijkt soms moeilijk. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de beperkte acceptatie van mensen met een specifieke geloofsovertuiging (moslims) en de beperkte acceptatie van mensen die er in de woorden van sommige hoog opgeleide

respondenten voor kiezen een uitkering te trekken. Verder blijkt dit uit de wens bepaalde rechten van mensen in te perken zoals al eerder is besproken, maar ook uit de overtuiging van sommige respondenten dat bijvoorbeeld allochtonen zich aan moeten passen aan Nederland en zo niet, Nederland moeten verlaten. Het gaat dan om het aanleren van de taal, maar ook om het accepteren dat in Nederland de christelijke feestdagen leidend zijn en niet de islamitische of de wens om aan de bouw van moskeeën grenzen te stellen.

De minderheid dient zich met andere woorden aan te passen aan de meerderheid. Het respecteren van hun belangen lijkt op een tweede plaats te staan. Dit geldt in het bijzonder voor mensen die de zogenoemde democratische idealen niet onderschrijven, zoals moslims (in de ogen van de respondenten), maar ook rechts extremisten en initiatieven als de 'pedo-partij'.

Verder vertellen respondenten dat het ook belangrijk is hoe groot de groep andersdenkenden is in relatie tot het rekening houden met hun belangen. Naarmate de groep andersdenkenden groter is, dient er ook meer rekening te worden gehouden met hun standpunten of moet er gestreefd worden naar een compromis, zo wordt gesteld. Echter, respondenten blijken selectief in om wiens belangen het gaat. Als het gaat om allochtonen zijn veel respondenten minder flexibel. Dan overheerst de gedachte van aanpassen en 'pech hebben' boven de gedachte dat met een ieders belang rekening moet worden gehouden.

Kanttekening bij het bovenstaande is dat er zeker respondenten zijn die vinden dat men in Nederland doorslaat naar het toedichten van negatieve eigenschappen aan allochtonen en dat het erg is te denken dat iedereen extremistisch is. Zij pleiten ervoor beter na te denken en ieder mens op wat hij of zij is te beoordelen. Zo wordt ook wel gesteld dat Theo van Gogh te ver ging in het neerzetten van een hele religie.

"Niemand had het recht om Theo van Gogh neer te steken...maar dan moest hij maar niet van alles roepen en zeggen!" (vrouw, 43, huisvrouw, lager opgeleid, Etten-Leur, focus groep)

"Geef buitenlanders geen macht. Er mag gepraat worden, gediscussieerd worden, maar geef ze niet de stok in handen waarmee ze kunnen slaan." (vrouw, 43, huisvrouw, lager opgeleid, Amsterdam, interview)

*“Rechts extremisten die mogen demonstreren, oppakken allemaal die handel.”
(man, 28, consultant, hoger opgeleid, Amsterdam)*

“De mening van de minderheid heeft verloren. Met hun standpunt hoef je geen rekening te houden, want ze hebben verloren.” (man, 42, postbode, lager opgeleid, Oosterhout, interview)

3. Steun voor democratie en democratische waarden: allochtonen

Dit hoofdstuk bespreekt de steun voor democratie en democratische waarden onder een aantal niet-westerse allochtone Nederlanders ten aanzien van democratie en democratische waarden. Omdat de onderzoeksopzet dermate verschilde van de gesprekken met de autochtone Nederlandse respondenten, is ervoor gekozen over deze groep apart te rapporteren.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt:

- Eerst wordt een algemeen referentiekader gegeven over hoe respondenten in de samenleving staan en welke ontwikkelingen in de maatschappij zij waarnemen.
- Vervolgens wordt ingegaan op hoe het begrip democratie wordt ingevuld en in welke termen (en hoe) zij over de democratie praten en denken.
- Tot slot worden opvattingen omtrent de benoemde democratische waarden specifiek benoemd en verklaard.

3.1 Deelname aan de samenleving

Er is gesproken met vier personen behorend tot de eerste generatie niet-westerse allochtonen van Turkse en Marokkaanse afkomst. Deze interviews zijn gevoerd met behulp van een begeleider die – waar nodig – de vragen vertaalde en als tolk optrad. Tevens is met vier personen gesproken behorend tot de tweede generatie niet-westerse allochtonen, eveneens van Turkse en Marokkaanse komaf.

Deze paragraaf gaat in op de achtergronden en dagelijkse praktijk van de respondenten, de gevoelens over de samenleving en de bereidheid zich in te zetten voor anderen en maatschappelijke doelen.

3.1.1 Achtergronden en de dagelijkse praktijk

Een groot verschil tussen eerste en tweede generatie respondenten is hun migratiegeschiedenis en de daarmee gepaard gaande inbedding in de Nederlandse

samenleving. Daar waar de eerste generatie is opgegroeid in het land van herkomst en vervolgens eind zestiger/begin zeventiger jaren naar Nederland is gekomen om te gaan werken of zich bij het gezin te voegen, is de tweede generatie op zeer jonge leeftijd naar Nederland gekomen of in Nederland geboren. De tweede generatie is met andere woorden opgegroeid in Nederland, naar school gegaan en heeft alhier vervolgoopleidingen gevolgd, werk gevonden en een gezin gesticht. Voor de eerste generatie geldt dat zij in hun werkzame leven vooral zijn bezig geweest met werk en de zorg voor hun gezin. Destijds waren er geen inburgeringprogramma's voor mensen die zich in Nederland vestigden. Men kreeg een korte cursus om het werk te kunnen doen waarvoor men naar Nederland was gekomen, meer omvattend was de introductie met Nederlandse gewoonten en leefregels niet. Een cursus Nederlands hoorde er ook niet bij. Uit de gesprekken komt een beeld naar voren van mensen die een vrij geïsoleerd bestaan leiden en leiden. Sociale contacten zijn beperkt gebleven tot de eigen groep. Men geeft zelf ook aan dat de slechte beheersing van de Nederlandse taal een belangrijke drempel vormde en nog steeds vormt om contact te hebben met autochtone Nederlanders. Een heel vluchtig/oppervlakkig gesprek is mogelijk, maar verder gaat het niet. De meeste gesprekken met anderen buitenshuis vinden plaats met mensen die naar dezelfde moskee gaan, of waarover veel mannelijke respondenten in de verleden tijd praten, in het koffiehuis.

Opvallend is verder dat de eerste generatie aangeeft eigenlijk wel terug te willen naar het land van herkomst, overigens zonder daar heel concreet mee bezig te zijn. Kinderen en kleinkinderen zijn in Nederland en daarmee een belangrijke bindende factor om hier te blijven. Het geeft echter wel aan dat de oriëntatie op het land van herkomst nog actueel is. De respondenten ervaren een beperkt gevoel van binding met Nederland, alhoewel men zich ook niet meer helemaal thuis voelt in het land van herkomst. Respondenten vertellen dat ze zich buitenlander voelen in Nederland, maar ook in het land van herkomst.

"In Nederland voel ik me een buitenlander, maar in Marokko voel ik me ook een buitenlander." (Marokkaanse man, 61 jaar, WAO)

"Ik ben hier buitenlander en daar buitenlander. Niemand zegt het, maar ik voel het wel. Voel me niet helemaal meer thuis in Turkije." (Turkse man, 60 jaar, werkeloos lasser)

"Ik ga vooral met Turkse mensen om. Met de (Nederlandse) burens is het 'goedemorgen/goedemiddag'." (Turkse vrouw, 58 jaar, huisvrouw).

De tweede generatie respondenten hebben geen problemen met de Nederlandse taal. Zij hebben allen werk, een partner (afkomstig uit de eigen groep) en het merendeel van hen heeft ook al kinderen. De tweede generatie staat midden in het werkzame leven en is druk doende een bestaan op te bouwen, dit in tegenstelling tot de eerste generatie die veeleer aan het afbouwen is. Men wil graag een goede toekomst voor de kinderen en benadrukt het belang van materiële welvaart en goede opleiding als toegangsleutels tot de samenleving. Toch geven ook zij aan dat sociale contacten zich vooral concentreren op de eigen groep. Op het werk hebben ze wel contact met Nederlandse collega's, maar vriendschappen lijken er niet zozeer uit te ontstaan. De levensfase waarin zij zich bevinden, houdt overigens ook in dat er niet veel tijd is voor sociale contacten; deze beperken zich veelal tot de familie en het tijd vrijmaken voor het eigen gezin, de kinderen.

“Ik ga niet bij Nederlanders op de koffie. Op school bij het ophalen staan alle Turkse moeders bij elkaar, alle Marokkaanse moeders en alle Nederlandse moeders. Wij praten dan Turks met elkaar.” (Turkse vrouw, 37 jaar, huisvrouw)

“Ik heb nu een vrouw. Dat heeft een hoop veranderd. Ik heb twee goede zwagers, ben nu eerder met de familie samen.” (Turkse man, 27 jaar, beveiligingsmedewerker)

In het kader van problemen die spelen, wordt het slechte economisch klimaat van de afgelopen jaren aangehaald. Dit heeft zeker voor een aantal eerste generatie respondenten tot gevolg gehad dat hun bestedingsruimte aanzienlijk is ingeperkt, hetzij door korting op uitkeringen, hetzij door ontslag vanwege reorganisaties. Ook wordt gesteld dat het leven veel duurder is geworden onder meer door de invoering van de euro. Maar ook zijn er regelingen in werking getreden die de bestedingsruimte verder nadelig hebben beïnvloed zoals het nieuwe ziektekostenstelsel.

Het isoleert sommige eerste generatie allochtonen aanzienlijk, bijvoorbeeld omdat er geen geld is om naar het koffiehuis te gaan. Respondenten voelen zich aan handen en voeten gebonden en zeggen er ook niet meer op uit te kunnen gaan, omdat tram of treinkaartjes te duur zijn, of er wordt gesteld dat men een aanzienlijk deel van de dag bezig is met het uitzoeken van waar levensmiddelen het goedkoopst (en lopend) kunnen worden ingeslagen. De tweede generatie respondenten lijken minder getroffen te zijn door de slechter wordende economie; in ieder geval zijn ze daarover minder negatief gestemd.

3.1.2 Gevoelens over de samenleving

Het leven in Nederland is volgens alle respondenten veranderd de laatste jaren. In lijn met de autochtone respondenten geven de respondenten aan dat het leven in Amsterdam is veranderd. Het is drukker geworden, de sfeer is veranderd. Ook ervaren ze een groter gevoel van onveiligheid. Mensen reageren sneller agressief. Een aantal respondenten geeft ook aan niet meer zo snel de eigen mening te ventileren uit angst voor de mogelijke reacties. Als voorbeeld wordt een incident aangehaald waarbij vanwege een parkeerruzie een man is neergestoken. Dat is illustratief voor de stemming in de stad volgens sommigen.

Opvallend hierbij is dat een paar respondenten aangeven dat ze vinden dat incidenten met enkele Marokkaanse Nederlanders een enorme impact hebben op de wijze waarop tegen islamieten en allochtonen wordt aangekeken. Zij voelen zich min of meer gestraft voor de daden van extremisten zoals de moordenaar van Theo van Gogh en Samir A. Het dragen van een hoofddoek was voor de aanslagen van 11 september niet echt een probleem, maar daar wordt sindsdien veel feller op gereageerd, vertelt een vrouw. De hele houding ten opzichte van allochtonen en islamieten is negatiever geworden. Dit wordt betreurd. Sommige respondenten spreken ook over een toenemend bedreigend klimaat om hun geloof te belijden en hebben moeite hiermee.

Een paar respondenten geven aan dat het belangrijk is eerst naar jezelf te kijken voordat je op- en aanmerkingen hebt op anderen. Dit wordt hen door het geloof ingegeven. De allochtone respondenten blijken gereserveerder te zijn dan de autochtone respondenten in het praten over andersdenkenden, alhoewel wordt uitgehaald naar mensen die het belijden van hun geloofsovertuiging en de uitdrukking hiervan (hoofddoek bijvoorbeeld) afkeuren. Sommigen voelen zich in hun vrijheid van godsdienst beperkt. Alhoewel men positief is over de vrijheid van godsdienst in de democratie, vertelt een respondent dat – als zij haar ideale wereld beschrijft – ze het liefst in een islamitische staat zou leven waar de sharia wordt aangehangen, overigens zonder zich hier actief voor in te zetten (het is meer een wens).

Verder wordt door een paar respondenten aangegeven dat er in Amsterdam sprake lijkt te zijn van gettovorming, waarbij Amsterdam West het stadsdeel is van de Marokkanen, Amsterdam Zuid-Oost/Noord van de Surinamers en Antillianen en Amsterdam-Oost van de Turken. Het wordt gesignaleerd en zij vinden het geen goede zaak omdat het de sfeer in de stad in negatieve zin beïnvloedt volgens

hen. Zo spreekt een oudere Marokkaanse respondent over een toenemend aantal hangjongeren in de buurt die elkaar dwarszitten en irriteren wat allerlei negatieve ontwikkelingen tot gevolg heeft, zoals pesterijen maar ook agressie en intolerantie tussen de verschillende bevolkingsgroepen onderling. Deze respondent ziet deze ontwikkeling met lede ogen aan en ziet zich machteloos staan in het tegengaan van deze ontwikkeling. Het heeft ook op andere vlakken consequenties, die betrekking hebben op de eigen integratiemogelijkheden. Zo wil een Turkse man als hij kinderen krijgt hen graag naar een gemengde school laten gaan en niet dat ze naar een 'zwarte' school moeten omdat hij het van belang vindt dat zijn kinderen tezamen met Nederlandse kinderen opgroeien.

Ter illustratie: een Marokkaanse vader uit de eerste generatie vertelt dat hij helemaal niet wist wat een 'zwarte' school inhield, dat hij daar pas achterkwam toen hij klaagde dat er steeds minder Nederlandse kinderen zaten op de school van zijn kinderen.

"Mohammed B was een individuele actie, maar wij (zelf Marokkaanse) worden er allemaal op afgerekend. Alsof wij allemaal Mohammed B zijn." (Marokkaanse vrouw, 30 jaar, thuiszorgmedewerker)

"Negatief van die gettovorming is dat je niet meer diverse culturen met elkaar hebt, die met elkaar overweg kunnen." (Turkse man, 27 jaar, beveiligingsmedewerker)

"De sfeer is totaal anders geworden dan tien jaar geleden. Die is gewoon heel slecht geworden. Je merkt gewoon dat je je op momenten moet inhouden, dat je twee keer gaat nadenken voordat je je uit over bepaalde dingen." (Marokkaanse man, 28 jaar, administratief medewerker)

3.1.3 Bereidheid tot persoonlijke inzet voor anderen/maatschappelijke doelen

De bereidheid zich in te zetten is beperkt. Nu is het niet zo dat men zich volstrekt afzijdig houdt van de maatschappij of dat men niet bereid zou zijn om iets voor anderen of maatschappelijke doelen te doen. Er wordt aangegeven dat het tot één van de standaardregels van het geloof behoort dat je een ander moet helpen waar je kunt. Dit houdt voor de meeste respondenten in dat zij zich inzetten voor en ook verantwoordelijk voelen voor het eigen gezin, de familie en verdere directe omgeving. Echter, activiteiten die verder reiken dan de directe sociale omgeving liggen moeilijker. Ze geven aan met bewondering te zien dat anderen actief

zijn in vrijwilligerswerk, maar komen daar zelf niet zo snel aan toe. Dit heeft enerzijds te maken met een gebrek aan tijd voor de jongeren, anderzijds met een gebrek aan Nederlandse taalbeheersing voor de ouderen. Onder de eerste generatie respondenten is echter ook een man die weliswaar heel slecht Nederlands spreekt, maar wel actief is als vader op het schoolplein, in de functie van 'buurtvader'.

En onder de tweede generatie respondenten is een vrouw die in de grote vakantie helpt met activiteiten in het buurthuis. Het is dus niet zo dat men helemaal niet bereid is, maar dat het 'gewone' leven ook veel tijd en aandacht vraagt. Een respondent stelt als voorwaarde bij vrijwilligerswerk dat het geen verplichtend karakter moet krijgen omdat men al aan veel andere verplichtingen moet voldoen, zoals in onderstaand citaat wordt weergegeven.

"Ik zou het niet willen en kunnen. Ik heb twee banen. Ik heb al geen denderend salaris en het leven wordt al duurder. Ik ben gebroken als ik thuis ben en de energie die ik dan nog heb hou ik over voor mijn vrouw." (Turkse man, 27 jaar, beveiligingsmedewerker)

3.2 Basishouding ten aanzien van democratie

Wat verstaat men onder een democratie en hoe staat men tegenover het leven in een democratisch land als Nederland? Het begrip over wat een democratie inhoudt, verschilt nogal. Enkele respondenten kunnen zich er niets bij voorstellen, voor anderen heeft de democratie vooral te maken met vrijheid van meningsuiting, de vrijheid om te gaan en te staan waar je wilt. Dit laatste wordt soms door de vrouwen in het gezelschap aangeduid als de mogelijkheid voor vrouwen om te gaan studeren en werken, een rijbewijs te halen.

Dit in tegenstelling tot sommige landen waar vrouwen in hun vrijheid worden beknot. Het is duidelijk dat de jongeren een veel gearticuleerder beeld van democratie hebben dan de ouderen. Door hen wordt democratie behalve aan vrijheid ook wel gekoppeld aan het recht om te stemmen, de doorslaggevende stem van de meerderheid.

"Het is in principe gewoon doen wat de meerderheid zegt, doen waar de meerderheid voor staat." (Marokkaanse man, 28 jaar, financieel medewerker)

“Praten met elkaar...vrijheid van meningsuiting, je kan makkelijk dingen zeggen, dat is geen probleem hier.” (Turkse man, 60 jaar, werkloos lasser)

Er wordt op zich positief gesproken over het kunnen leven in een democratie, ook al is het niet een onderwerp waar respondenten dagelijks mee bezig zijn. Ze zijn overwegend bezig het eigen leven op de rails te houden en democratie staat daarmee zeker voor de eerste generatie respondenten ver van het dagelijks leven af. Bij hen speelt ook het slecht kunnen volgen van het nieuws een belemmerende rol.

De stemming die uit deze groep respondenten naar voren komt, is dat een democratie vrijheden biedt binnen bepaalde kaders. Het feit dat het in Nederland mogelijk is om debatten in de Tweede Kamer te bezoeken of live te volgen via de televisie wordt door een respondent ook als een positief punt naar voren gebracht van de Nederlandse democratie. Dit getuigt van openbaarheid van bestuur in de ogen van de respondent. Verder wordt gerefereerd aan het feit dat de benaming van een democratie nog niet altijd iets zegt over het democratisch gehalte van een land. Zo wordt door een paar respondenten bijvoorbeeld Turkije aangehaald als een land dat weliswaar een democratie is, maar waar beduidend minder vrijheden zijn voor de burgers dan in Nederland.

3.3 Functioneren van de democratie

Deze paragraaf gaat in op het functioneren van de democratie in de ogen van de respondenten. Eerst wordt ingegaan op het vertrouwen in democratische instituties als de politiek, daarna op de participatiebereidheid in politieke rollen.

3.3.1 Vertrouwen in democratische instituties

De positieve grondhouding ten opzichte van de democratie betekent niet dat de respondenten positief zijn gestemd over de wijze waarop de democratie functioneert in Nederland. Dit relateren ze vooral aan het functioneren van de politiek. De Nederlandse politiek heeft ook weinig betekenis voor de respondenten. Uit de gesprekken komt een zeker gevoel van wantrouwen ten opzichte van de politiek boven drijven. Er is weinig vertrouwen in de personen en instanties die in de democratie beslissingen nemen. Er wordt gesproken over een steeds groter wordende kloof tussen rijke en arme mensen in Nederland, waarbij zeker de oudere respondenten zichzelf eerder tot de arme mensen rekenen en de volksvertegenwoordigers c.q. mensen in de Tweede Kamer tot de rijke en machtige mensen. Het beleid pakt in hun ogen eerder uit in het voordeel van degenen met geld en

macht dan in het voordeel van mensen zonder een dergelijke positie. Diverse respondenten benadrukken verder dat de politiek de weg wel weet te vinden naar allochtonen en moskeeën als er verkiezingen in aantocht zijn, maar dat politici als deze achter de rug zijn vervolgens hun eigen weg gaan en zich niet veel meer aan hen gelegen laten liggen.

“Laatste tijd komen mensen bij ons in de moskee op campagne. Iedere partij komt langs.” (Turkse man, 60 jaar, werkloos lasser)

De Nederlandse politiek heeft niet veel betekenis voor de respondenten. Enerzijds doordat ze er niet veel vanaf weten – dit geldt vooral voor de eerste generatie allochtonen – en anderzijds doordat ze er weinig interesse in hebben. De taalbarrière speelt voor de eerste generatie een belemmerende rol in het kennis nemen en op de hoogte zijn van politieke ontwikkelingen. Verder is de aandacht vooral uitgegaan naar het werkzaam zijn in Nederland en het draaiende houden van het gezin. De oudere respondenten geven aan dat de kinderen beter op de hoogte zijn, onder meer vanwege het feit dat zij zijn opgegroeid in Nederland. De tweede generatie respondenten hebben dan wel meer kennis, maar dat betekent niet dat zij ook geïnteresseerder zijn. De betrokkenheid is heel wisselend.

“Ik weet weinig van politiek.” (Marokkaanse man, 65 jaar, gepensioneerd)

Er komt ook een gevoel van machteloosheid uit de gesprekken naar voren. Sommigen spreken dat als zodanig uit en stellen dat ze geen enkele invloed hebben op hoe het land wordt bestuurd. Het gebeurt buiten hun gezichtsveld om, waarbij sommigen ook opmerken een en ander ook niet te volgen. Zij voelen zich ook niet zo vertegenwoordigd in de politiek, hebben het idee dat hun belangen niet behartigd worden.

Hierbij wordt bijvoorbeeld de gang van zaken aangehaald rondom de invoering van de euro en het nieuwe zorgstelsel. In omliggende landen is met behulp van een referendum aan de bevolking gevraagd hoe men tegenover een eventuele invoering van de euro stond. Dat is in Nederland niet gebeurd. Verder heeft het nieuwe zorgstelsel geleid tot een stijging in de kosten, waarbij de respondenten het gevoel krijgen dat er niet aan degenen wordt gedacht die minder geld te besteden hebben.

3.3.2 Participatiebereidheid in politieke rollen

Zoals al bleek uit de wijze waarop de respondenten tegenover het functioneren van de democratie staat, blijkt de interesse om actief deel te nemen aan de de-

mocratie niet bijster groot. Dit blijkt uit het niet stemmen en wordt verder ingegeven door een gebrek aan vertrouwen in de politiek, het gevoel geen invloed uit te oefenen met het uitbrengen van een stem. Voor een deel heeft het ook te maken met het zich niet kunnen vinden in één specifieke partij.

“Ik denk dat ik er geen invloed op heb. Het gaat toch allemaal slechter, achteruit. Geen vertrouwen dat er dan iets gaat veranderen.” (Turkse vrouw, 58 jaar, huisvrouw)

“Politiek heeft niets voor de mensen gedaan. Ze doen het voor henzelf.” (Marokkaanse man, 61 jaar, WAO)

Voor de wat oudere eerste generatie respondenten is de taal een belangrijke drempel om deel te nemen aan de Nederlandse samenleving. Om die reden stellen zij zich verder ook niet actief op in de politiek. De jongere respondenten staan ook niet te springen, het wantrouwen overheerst. Verder wordt aangegeven dat men momenteel heel erg gericht is op het eigen leven, zijnde werk en/of het grootbrengen van kinderen. Een respondent geeft aan op zich wel bereid te zijn iets te doen en zij is in het verleden ook lid geweest van een politieke partij, maar teleurstelling over de gang van zaken in de politiek heeft er toe geleid dat zij zich daar nu niet meer voor inzet.

Het aanwenden van eigen invloed zien de respondenten hoe dan ook als zeer beperkt. Enerzijds omdat ze de handvatten niet hebben (slechte taalbeheersing, geïsoleerd zijn, geen contact met anderen buiten de groep), anderzijds vanuit de gedachte dat het toch allemaal niet helpt.

3.4 Rechten en plichten binnen de democratie

Een democratie impliceert het hebben van gelijke rechten en gelijke plichten. In hoeverre ervaren respondenten dit aan den lijve? Sommige oudere respondenten hebben hier geen duidelijk omschreven ideeën over en verklaren dit vanuit het feit dat ze vooral binnen de eigen groep verkeren. De overige respondenten lijken de mening te zijn toegedaan dat er op papier wel sprake is van gelijke rechten en plichten, maar dat het in de praktijk anders uitpakt. Dit heeft dan vooral betrekking op een gebrek aan gelijke behandeling of gelijke kansen: in sollicitatieprocedures, in de rechtsspraak of controle van uitvoeringsorganen.

In die zin draagt men vooral voorbeelden aan die ingaan op het nadeel dat men

ervan ondervindt om als allochtoon in Nederland werk te zoeken. Maar het geldt niet alleen voor allochtonen ten opzichte van autochtonen. Er wordt ook aangegeven dat mensen met meer geld en/of meer macht worden bevoordeeld.

“De rijkere kunnen onbestraft dingen doen.” (Marokkaanse man, 28 jaar, financieel medewerker)

“Ik kreeg controle aan huis van de wv om te kijken of ik zwart werkte. Ze zeggen dat dat willekeurig gebeurde die huisbezoeken, maar dat geloof ik niet. In 35 jaar heb ik nog geen dag zwart gewerkt!” (Turkse man, 60 jaar, werkloos lasser)

3.5 Omgaan met en tolerantie voor verschillen binnen de democratie

De wijze waarop beslissingen tot stand komen in een democratie kan op een brede steun rekenen van de respondenten. In de eigen levenssfeer geeft men aan tot beslissingen te komen door met elkaar te praten, argumenten aan te dragen en zo veel mogelijk in gezamenlijk overleg te komen tot een beslissing. Hierbij kan het nog wel uitmaken welke positie personen in het gezin of in de familie/kennissenkring innemen. Zo mogen jongere kinderen hun mening wel geven, maar zijn het vader en moeder die uiteindelijk de knopen doorhakken en dit weten de jongere kinderen zelf ook. In sommige gevallen wordt aangegeven dat jonge kinderen niet worden geraadpleegd, maar dat met oudere kinderen wel wordt overlegd. Een begeleidster van een eerste generatie respondent geeft aan dat zij als kinderen veel zelf moesten uitzoeken, omdat hun ouders de Nederlandse taal niet beheersten; hun mening telde met andere woorden vrij zwaar doordat ze een kennisvoorsprong hadden.

Soms telt de mening van een minderheid zwaarder, indien dat bijvoorbeeld in de kennissensfeer anders zou leiden tot onenigheid volgens enkele respondenten. In het algemeen wordt gezocht naar een compromis, waar de meeste betrokkenen zich in kunnen vinden. Ten aanzien van het geloof spelen meningsverschillen in die zin een rol dat men als men er niet uitkomt onder elkaar er een imam of bemiddelaar bijhaalt die dan uitkomst moet bieden. Overigens stellen respondenten dat dit dan om geloofskwesties gaat en dat de politiek in principe niet aan bod komt in de moskee.

De respondenten vinden het in beginsel een goed systeem dat er in Nederland door middel van debat en het uitwisselen van standpunten gekomen wordt tot een beslissing. Dat daarbij het meerderheidsstandpunt doorslaggevend is, wil

in hun ogen niet zeggen dat het minderheidsstandpunt er niet toe doet of genegeerd mag worden. Er moet altijd aandacht zijn voor en geluisterd worden naar de standpunten van de minderheid, zeker indien het beslissingen betreft die een zwaarwegend karakter hebben. Dit heeft ook te maken met dat ze zichzelf als minderheid zien aan wie gedacht moet worden. Er wordt aan de andere kant ook gesteld dat het niet altijd mogelijk is om tegemoet te komen aan de wensen van de minderheid.

Overigens wordt er wel enige twijfel geuit over de wijze waarop beslissingen worden genomen in Nederland; belangen van de schatkist of de gevestigde groep lijken dan eerder de overhand te krijgen boven de belangen van het volk.

In dat verband komt ook de vrijheid van meningsuiting naar voren. De respondenten vinden unaniem dat het een groot goed is dat er in Nederland vrijheid van meningsuiting is. Dit wordt ook gekoppeld aan de vrijheid van geloof, politieke mening et cetera. De vrijheid van meningsuiting wordt ook in deze groep echter niet als een grenzeloze vrijheid opgevat. Men vindt dat dit inhoudt dat een ieder het recht heeft het eigen standpunt naar voren te brengen, maar dat het wel moet gebeuren met respect voor andermans gevoelens. Bewust kwetsen, beledigen of provoceren vindt men daar niet bij horen. In dit verband horen we ook dat het begrensd wordt door de Nederlandse wetgeving, maar dat het ook lastig is om de grenzen in wetten vast te leggen. Respondenten ervaren nog wel eens weerstand tegen hun eigen uitingsvrijheid, bijvoorbeeld het dragen van een hoofddoek en het duidelijk kiezen voor een geloofsovertuiging.

“Je moet je medemens wel respecteren, je leeft samen met andere groepen mensen.” (Marokkaanse man, 65 jaar, gepensioneerd)

“Je moet natuurlijk wel volgens de normen en waarden doen die we in Nederland hebben.” (Marokkaanse man, 28 jaar, financieel medewerker)

Het recht op demonstratie hoort volgens de respondenten onlosmakelijk bij de vrijheid van meningsuiting. Als een groep of groepje een gevoel van onrecht heeft is het volstrekt acceptabel om dit te laten merken. Sommigen hebben daar ook zelf ervaring mee opgedaan, anderen betwijfelen of het uiteindelijk iets uitmaakt.

“Goed om je stem te laten horen.” (Turkse vrouw, 37 jaar, huisvrouw)

4. Samenvatting

Op verzoek van de RMO heeft Veldkamp in september 2006 verkennend kwalitatief onderzoek uitgevoerd onder groepen waarvan verwacht mag worden dat zij op afstand staan van de democratie.

Voor dit onderzoek zijn door de RMO de volgende onderzoeksgroepen vastgesteld:

- mensen met een (zeer) lage opleiding woonachtig in dorpen in de provincie
- mensen met een (zeer) lage opleiding, weinig welvarend en woonachtig in stedelijke regio's
- mensen met een hoge opleiding tot 35 jaar, werkzaam in de private sector
- niet-westerse allochtonen met een permanente verblijfsstatus, niet of nauwelijks Nederlands sprekend

Wat deze groepen betreft, is de RMO geïnteresseerd in de meningen en opvattingen van degenen die cynisch, vijandig of volstrekt indifferent staan ten opzichte van de democratie. In overleg met de RMO zijn hiervoor screeningsvragen ten behoeve van de werving en selectie van respondenten opgesteld. In totaal zijn 26 interviews en 3 groepsdiscussies gevoerd met (zeer) laag opgeleide en grotendeels weinig welvarende mensen uit Amsterdam en de omgeving van Breda. In Amsterdam is tevens gesproken met hoogopgeleide mensen tot 35 jaar, die werkzaam zijn in de private sector, alsmede met eerste en tweede generatie niet-westerse allochtonen.

De centrale vraagstellingen in het kwalitatieve onderzoek zijn als volgt geformuleerd:

- Welke opvattingen over de democratie leven er onder groepen mensen waarvan op grond van kwantitatief onderzoek mag worden verwacht dat zij 'op grotere afstand' tot de democratie staan? Wat zijn hun argumentaties en hoofdbezwaren tegen de democratie?

- Welke opvattingen hebben de onderscheiden groepen over de centrale democratische waarden?
 - Bereidheid tot persoonlijke inzet voor anderen/maatschappelijke doelen
 - Participatiebereidheid in politieke rollen
 - Tolerantie voor (de uitkomsten van) andermans vrijheid van meningsuiting.
- Hoe zijn de opvattingen van deze groepen te begrijpen? Tegen welke achtergronden komen deze personen tot hun opvattingen?

Bij dit verkennende kwalitatieve onderzoek gaat het om het vóórkomen van bepaalde uitspraken en niet om de frequentie waarmee de uitspraken worden gedaan. Resultaten uit dit onderzoek zijn dan ook niet generaliseerbaar naar de totale bevolking of naar de specifieke ondervraagde groepen als geheel. Onderstaand geven we een samenvattende inventarisatie van de bevindingen.

Welke opvattingen bestaan over de democratie onder de specifieke groepen?

Het blijkt dat veel respondenten weinig ruimte beschikbaar hebben om na te denken over democratie, om diverse redenen. Geconstateerd kan worden dat het belang van het leven in een democratie gering lijkt en het hiermee ook moeilijk blijkt voor veel respondenten een mening of daadwerkelijk argumenten te formuleren waarom zij op afstand staan van de democratie. De argumenten die ze noemen richten zich veelal op het functioneren van de democratie (de politiek) en op aspecten waarmee ze (al dan niet direct) in de praktijk te maken hebben, zoals rechten en plichten. Onderstaande punten gaan in op de basishouding ten aanzien van de democratie:

- De meeste respondenten denken bij een democratie vooral aan de vrijheden die een democratie met zich meebrengt, zoals het kunnen zeggen wat je wilt en kunnen doen wat je wilt. Vrijwel niemand refereert in eerste instantie aan het stelsel van rechten en plichten.
- Vooral hoger opgeleide respondenten denken bij het praten over democratie vooral aan aspecten die voor hen positief uitpakken, zoals het vrij kunnen reizen met een Nederlands paspoort of de mogelijkheid om geheel vrij invulling aan het eigen leven te geven.
- Een klein aantal respondenten kent het woord democratie niet of geeft aan dat Nederland volgens hen (alleen) een monarchie is. Ook voor eerste generatie allochtone respondenten blijkt het zeer moeilijk een beeld van de democratie te verwoorden.

- Het blijkt voor veel respondenten moeilijk inhoud te geven aan het leven in een democratie. Dit maakt het ook moeilijk een mening te formuleren over de democratie. Voor veel respondenten is het leven in een democratie een vanzelfsprekendheid waaraan verder weinig aandacht wordt besteed. De democratie is voor een aantal respondenten een zogenoemde ver van mijn bed show.
- Sommige respondenten geven ook aan van huis uit niet gewend te zijn om te praten of te denken over bijvoorbeeld stemmen, politiek en het algemeen belang. Deze respondenten blijken te weinig handvatten te hebben om begrip voor en een mening over democratie te formuleren.

Argumenten voor het op afstand staan van de democratie richten zich onder meer op het functioneren van de democratie, door de respondenten vertaald als 'de politiek' waar respondenten negatief over zijn. Hiervoor zijn de volgende beoogde redenen genoemd:

- Respondenten hebben weinig vertrouwen in de politiek. Respondenten geven aan zich niet vertegenwoordigd te voelen en het gevoel te hebben dat belangen van anderen prevaleren boven die van hen. Bijvoorbeeld de belangen van allochtonen, rijken en mensen met een uitkering. Hoger opgeleide respondenten menen verder dat ze hun belangen en problemen niet terug zien in partijprogramma's.
- Verder bestaat er wantrouwen ten aanzien van de intenties van politici. Politici doen wat ze zelf willen en zitten er vooral voor zichzelf, aldus de respondenten. Het blijkt voor respondenten moeilijk te doorgronden hoe beslissingen worden genomen, wat vertrouwen in de juistheid ervan moeilijk maakt. Vooral als respondenten het niet eens zijn met de beslissing. Het negatieve beeld wordt verder ingevuld door de als hoog gecapiteerde salarissen van politici, terwijl veel respondenten zelf financiële problemen hebben.
- Hoger opgeleide respondenten spreken verder over politici als machtswellustelingen en nemen woorden als schertsvertoning en vriendjespolitiek in de mond.
- Verder is voor vooral eerste generatie allochtonen het moeilijk betekenis te geven aan de politiek. Enerzijds door een taalbarrière in het kennisnemen van politieke ontwikkelingen. Anderzijds door weinig interesse. De tweede generatie allochtonen in dit onderzoek hebben meer kennis, maar ervaren dezelfde problemen als de autochtone respondenten.

Verder hebben (autochtone) respondenten moeite met de wijze waarop beslissingen worden genomen in de Nederlandse democratie en de wijze van besluitvorming. Hiervoor zijn de volgende beweegredenen genoemd:

- Respondenten blijken geneigd de beslissingen die in de politiek worden gemaakt af te wijzen als niet wordt gedaan wat zij willen. Respondenten voelen zich niet persoonlijk gehoord en lijken moeite te hebben met het accepteren dat het democratisch proces soms tot beslissingen leidt die tegen hun persoonlijk belang ingaan.
- Verder vinden hoog opgeleide respondenten het nemen van beslissingen of het oplossen van conflicten door dialoog en onderhandeling vaak tot te gemiddelde beslissingen leiden. Goede maar wat extremere beslissingen 'komen er nooit doorheen'. Dat een kleine meerderheid een goed idee kan afwijzen wordt betreurd. Lager opgeleide respondenten laten zich hier ook over uit en spreken in dit verband over 'een soep die niet meer te eten is'.
- Vooral hoger opgeleide respondenten vinden verder de besluitvorming inefficiënt en in de weg staan van snel, duidelijk en efficiënt handelen.
- Ook worden negatieve opmerkingen gemaakt over het principe van vierjaarlijkse verkiezingen en de mogelijkheid dat kabinetten kunnen vallen. Dit leidt volgens de respondenten tot een te korte termijn visie op zaken als de zorg, het bedrijfsleven, onderwijs en het woonklimaat. Bij elk nieuw kabinet moet het besluitvormingsproces opnieuw worden opgestart dat vertragend werkt, aldus de respondenten. Er wordt wel gepleit om Nederland als bedrijf te zien, voor het invoeren van een twee partijstelsel of het aanstellen van één leider die de beslissingen neemt.

Over het stelsel van rechten en plichten zijn ook veel respondenten negatief. Hiervoor zijn de volgende beweegredenen genoemd:

- Respondenten geven aan dat het in de democratie mogelijk is van het gelijkheidsprincipe af te stappen ondanks de vastgelegde rechten en plichten. Respondenten hebben het gevoel meer plichten te hebben dan anderen, of dat meer aan de rechten van anderen wordt gedacht dan aan die van hen.
- Het is in de Nederlandse democratie dus mogelijk om rechten en vooral plichten te omzeilen zo wordt gesteld. Dit wordt door alle respondenten gesteld. Lager opgeleiden onder hen zien zich ondervertegenwoordigd of niet erkend in hun belangen. De hoger opgeleiden in dit onderzoek vinden

het op een bepaalde manier onterecht dat bepaalde groepen in hun optiek meer aandacht krijgen. Allochtonen ervaren een gebrek aan gelijke behandeling bij bijvoorbeeld sollicitatie procedures, in de rechtsspraak of bij de controle van uitvoeringsorganen.

- Verder vinden enkele hoog opgeleide respondenten dat in de democratie machtsmisbruik mogelijk is. Zo kan het zijn dat de stem van de meerderheid de minderheid schaadt en dat bepaalde mensen meer handvatten hebben dan anderen om het voor zichzelf 'beter' te maken. De macht is met andere woorden niet eerlijk verdeeld.
- Verder pleiten sommige (autochtone) respondenten voor een beknopting van rechten voor bepaalde groepen. Het principe van gelijke rechten en plichten wordt hiermee aangevallen door de respondenten. Een aantal hoger opgeleide respondenten vindt bijvoorbeeld dat niet iedereen stemrecht zou moeten hebben omdat het volgens hen de vraag is of bepaalde mensen wel in staat zijn zich een gefundeerd oordeel te vormen over bijvoorbeeld op welke partij te stemmen, of in geval van referenda, zich te verdiepen in de materie waarover een oordeel mag worden uitgesproken. Sommige lager opgeleide respondenten vinden dat het kiesrecht van allochtonen beperkt moet worden.

Welke opvattingen over democratische waarden bestaan onder de specifieke groepen?

De bereidheid tot persoonlijke inzet voor anderen en maatschappelijke doelen is laag te noemen. Hiervoor zijn de volgende beweegredenen genoemd:

- Respondenten voelen zich betrokken bij het eigen gezin, familie en vrienden en hoger opgeleiden onder hen ook wel bij collega's. Buiten deze kring niet. Veel respondenten hebben ook weinig interactie met 'de samenleving' in die zin dat van lidmaatschap van kerk, sportvereniging, goede doelen of andere organisaties geen sprake is.
- De allochtone respondenten geven aan dat het een van de standaardregels van hun geloof is een ander te helpen waar dat kan. Echter, dit beperkt zich voornamelijk tot de eigen kring. Activiteiten die verder reiken dan de sociale omgeving liggen moeilijker. Enerzijds doordat het 'gewone' leven veel aandacht vraagt, anderzijds door een slechte beheersing van de Nederlandse taal (vooral eerste generatie).
- Vooral de autochtone respondenten hebben verschillende argumenten voor de beperkte inzet, namelijk:

- Focus op zichzelf: enerzijds vanwege de behoefte aan zelfverwezenlijking onder hoger opgeleiden, anderzijds omdat de middelen om zich in te zetten voor lager opgeleide en allochtone respondenten beperkt zijn. Zo kampt de eerste generatie allochtone respondenten met een taalbarrière, anderen zijn bezig om het eigen leven draaiende te kunnen houden;
- Beperkt thuis voelen in de samenleving (slechte ervaringen met bijvoorbeeld allochtonen, mensen uit 'de buurt' niet kennen);
- Weinig interesse in wat buiten de eigen kring gebeurt, gecombineerd met een gebrek aan tijd (het gevoel al te weinig tijd aan vrienden en familie te kunnen besteden);
- Onder hoger opgeleide respondenten de behoefte vooral individu te zijn en niet te behoren tot een bepaalde club of maatschappelijke organisatie. Tevens hebben ze het gevoel een bijdrage te leveren door goed voor zichzelf te zorgen (eigen verantwoordelijkheid te nemen);
- Het gevoel niet verantwoordelijk te zijn voor inzet voor anderen of maatschappelijke doelen. Dit komt vooral bij hoger opgeleide respondenten voor. Ouderen of werkelozen zouden zich moeten inzetten. Het leveren van een economische bijdrage geeft in hun optiek ontheffing te werken aan de 'publieke zaak';
- Teleurstelling in eerder ondernomen pogingen om te helpen (zowel individueel als in de media, als voorbeeld wordt Joest Kloppenburg aangehaald);
- De overtuiging dat inzet voor anderen geen effect zal hebben en alleen inzet willen tonen als zeker is dat het helpt. Het vertrouwen hierin is echter laag;
- Het gevoel dat (vooral lager opgeleide) respondenten zelf een minderheidsgroep is die niet of te weinig wordt onderkend en geholpen zou moeten worden;
- Gebrekkig vertrouwen in maatschappelijke organisaties en doelen. Het idee bestaat dat geld niet terechtkomt op de plaats waarvoor het bedoeld is.

De participatiebereidheid in politieke rollen is beperkt. Hiervoor zijn de volgende beweegredenen genoemd/geïnterviewd/ geïnterviewd:

- De lage participatiebereidheid in politieke rollen blijkt uit het niet stemmen, een geringe belangstelling voor het actief mee- of nadenken over

beleid en het aanwenden van (politieke) invloed niet als eigen verantwoordelijkheid ervaren. Hieraan liggen verschillende argumenten ten grondslag:

- Gebrek aan vertrouwen in de politiek. Dit wordt veroorzaakt door het gevoel niet vertegenwoordigd te worden door politieke partijen gecombineerd met de overtuiging dat belangen van anderen (allochtonen, rijken, politici) prevaleren boven de belangen van de respondenten;
- Wantrouwen ten aanzien van de intenties van politici. Zij zitten er volgens de respondenten vooral voor zichzelf;
- Negatief beeld over de wijze waarop beslissingen worden genomen die heel Nederland betreffen. Respondenten spreken onder meer over achterkamertjespolitiek, inefficiëntie in de besluitvoering, te gemiddelde beslissingen, en een te korte termijn visie;
- Niet opgevoed zijn in de traditie van stemmen en nadenken over zaken die Nederland als geheel betreffen. Respondenten willen in dit opzicht niet participeren en geven aan zich liever met hun eigen wereld (man, vrouw, kinderen, gezin, carrière) bezig te houden. Een politieke rol vervullen wordt niet als eigen verantwoordelijkheid ervaren;
- Het idee dat het aanwenden van eigen invloed ondoenlijk is en niet de moeite waard is om energie in te steken, voor zover er interesse is om invloed aan te wenden;
- Voor de oudere eerste generatie allochtone respondenten is de slechte taalbeheersing wederom een belangrijke drempel om niet te participeren in politieke rollen.

De tolerantie voor uitkomsten van (anderens) vrijheid van meningsuiting lijkt beperkt. Dit wordt aan de hand van onderstaande punten geïllustreerd:

- Alle respondenten vinden dat vrijheid van meningsuiting een groot goed is, maar de vanzelfsprekendheid van de waarde en het uitvoeren hieraan geven in het eigen gedrag vertoont barsten. Autochtone respondenten maken opmerkingen die getuigen van intolerantie of waaruit blijkt dat men moeite heeft met andersdenkenden. Allochtone respondenten zien zich geconfronteerd met uitingen naar de islam of allochtonen in het algemeen.
- Alle respondenten blijken zich minder vrij te voelen hun eigen mening te uiten in vergelijking met het verleden zo vertellen de respondenten. De

samenleving lijkt op scherp te staan en de sfeer is gespannen zo wordt wel gesteld.

- Verder blijkt dat respondenten het wel belangrijk vinden hoe groot de groep andersdenkenden is in relatie tot het rekening houden met hun belangen. Naarmate de groep andersdenkenden kleiner is, hoeft er ook minder rekening met hen te worden gehouden volgens de respondenten.
- De autochtone respondenten uiten zich intolerant als het gaat om allochtonen. Het gevoel dat 'zij' zich moeten aanpassen aan 'ons' overheerst. Het respecteren van hun belangen lijkt op een tweede plaats staan. Dit geldt ook voor mensen die de zogenoemde democratische idealen niet onderschrijven, zoals moslims (in de ogen van de autochtone respondenten), maar ook rechts extremisten en initiatieven als de 'pedo-partij'. De allochtone respondenten zijn minder uitgesproken en geven aan bij bijvoorbeeld conflicten te zoeken naar een middenweg. Aan de minderheid moet ook gedacht worden, des te meer omdat ze zichzelf als minderheid zien aan wie gedacht moet worden.
- Ook geven (autochtone) respondenten aan bepaalde rechten als kiesrecht van minder ontwikkelde mensen of allochtonen te willen inperken. Hiermee lijkt het erop dat ze het onwenselijk vinden geconfronteerd te worden met mogelijke consequenties van uitingsvrijheid (door te kiezen voor een partij of standpunten van een partij uit te dragen naar anderen toe).
- Autochtone respondenten hebben ook het gevoel dat er te weinig aandacht is voor het behoud van Nederlandse normen en waarden en dat Nederland zich vooral te tolerant opstelt naar bijvoorbeeld allochtonen toe (bijvoorbeeld met de bouw van moskeeën, oprichting van islamitische scholen). Het accepteren van andere levenswijzen en geloofsovertuigingen blijkt soms moeilijk. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de beperkte acceptatie van mensen met een specifieke geloofsovertuiging (moslims).

Tegen welke achtergronden komen deze specifieke groepen tot hun opvattingen?

De dagelijkse praktijk neemt bij vooral lager opgeleide respondenten veel ruimte in. Respondenten lopen op verschillende manieren tegen grenzen aan, namelijk:

- Veel respondenten hebben te kampen met beperkte financiële middelen en hebben concreet moeite om rond te komen. Ze zijn aan het 'overleven'. Zij hebben niet de middelen om met een bredere blik om zich heen te kijken.

- Bij hoger opgeleide respondenten blijkt dat ze die middelen op zich wel hebben, maar dat de nadruk op zelfverwezenlijking belangrijk is. Een aantal hoger opgeleide respondenten is ook bezig met 'overleven', weliswaar op een andere manier. Zij geven aan hard te werken om vervolgens nog niet hetgeen te kunnen bereiken wat ze graag willen (zoals een huis kopen). Dit levert hen frustratie op.
- Respondenten uit de omgeving van Breda vinden het moeilijk dat zowel mannen als vrouwen (moeten) werken om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. Mensen leven langs elkaar heen en de wenselijke traditionele rolverdeling in het gezin is niet haalbaar, aldus de respondenten. De vrouwelijke respondenten willen er zijn voor het gezin, maar dit blijkt voor sommigen niet haalbaar. Dit wordt betreurd en houdt hen sterk bezig.
- Uit de gesprekken met eerste generatie allochtonen komt naar voren dat zij in het bijzonder een geïsoleerd bestaan lijken te leiden. Sociale contacten beperken zich tot de eigen groep. Een slechte beheersing van de Nederlandse taal draagt hieraan bij, net als hun (als laag benoemde) gevoel van binding met Nederland. De oriëntatie op het land van herkomst is actueel, alhoewel de respondenten zich daar ook niet meer helemaal thuis voelen. Verder is de bestedingsruimte van de eerste generatie beperkt, dat hen verder isoleert. De tweede generatie allochtonen lijken minder getroffen door financiële nood. Toch ligt hun focus ook op de eigen groep. Contacten met Nederlandse collega's bijvoorbeeld bestaan, maar vriendschappen lijken er niet uit te ontstaan.

Respondenten geven allen aan dat de samenleving op een negatieve manier aan het veranderen is. De negatieve gevoelens over de samenleving hebben verschillende consequenties maar lijken als eindresultaat te hebben dat respondenten zich 'terugtrekken' uit de samenleving. De volgende negatieve aspecten zijn benoemd:

- Verharding van de samenleving: mensen zijn angstig, gejaagd en het is 'ieder voor zich'. Mensen zijn op zichzelf aangewezen, kennen de mensen uit de buurt niet meer en hebben minder vertrouwen in anderen, aldus de respondenten.
- Verpaupering van de leefomgeving van vooral lager opgeleide respondenten uit Amsterdam. Respondenten spreken over een steeds onleefbaarder wordende situatie door overlast, gettovorming en criminaliteit. Dit wordt zowel door autochtone als allochtone respondenten benoemd.

- Niet of beperkt thuis voelen: respondenten geven aan zich soms onveilig te voelen en spreken over een toenemend bedreigend klimaat om jezelf te zijn.
 - Voor veel autochtone respondenten is dit gerelateerd aan allochtonen, waardoor veel respondenten zich bedreigd voelen. Respondenten uit Amsterdam voelen zich vooral bedreigd door niet westerse allochtonen en respondenten uit de omgeving van Breda vooral door Polen. Dit leidt ertoe dat respondenten zich niet thuis lijken te voelen in de samenleving, vooral lager opgeleide respondenten niet. Het zich niet thuis voelen uit zich volgens de respondenten bijvoorbeeld in dat mensen ook sneller in een alarmfase verkeren, achterdochtig en alert zijn en niet meer gewend zijn dat mensen gewoon aardig voor elkaar kunnen zijn;
 - Allochtone respondenten geven specifiek aan dat ze merken dat incidenten met Marokkaanse Nederlanders een grote impact hebben op de wijze waarop zij als moslim bekeken worden. Sommige respondenten spreken over een toenemend bedreigend klimaat het eigen geloof te belijden. De allochtone respondenten blijken gereserveerder en veelal ruimdenkender in het praten over andersdenkenden dan de autochtone respondenten. Er wordt echter negatief gesproken over mensen die hun geloof afkeuren.
- Mondiger en directere mensen: er zijn meer middelen beschikbaar dan 'vroeger' om kennis op te doen, dat resulteert erin dat ook mensen zonder kennis van zaken zich overal over uitspreken. Dit is een negatieve ontwikkeling volgens de hoger opgeleide respondenten.

Bijlage Gesprekspuntenlijsten

Checklist diepte-interviews (autochtonen)

1. Introductie en kennismaking (3 minuten)

- Uitleg interviewsituatie: bandopnamen, garantie op anonimiteit
- Thema: de toekomst van Nederland, politiek, democratie en democratische waarden.
- Introduceer interviewsetting en leg uit wat van respondent wordt verwacht: open en eerlijk spreken met elkaar, geen sprake van goede of foute antwoorden.
 - Verschillende technieken tijdens het interview, puur als hulpmiddel (projectieve gevalideerde fotosets etc.). Hier vanuit de eerste reactie en creatief op reageren.
 - Benadruk anonimiteitwaarborg: alles wat wordt gezegd blijft binnenskamers, naam niet bekend bij opdrachtgever, neutrale setting: we zijn hier om een beeld te krijgen van de meningen van mensen en niet om er een oordeel over uit te spreken. Interviewer puur om bepaalde punten aan de orde te laten komen, niet om een eigen mening te verkondigen of een oordeel te treffen over meningen van anderen.

2. Referentiekader: inventarisatie 'levenshouding' (10 minuten)

INT: ga van start met algemene vragen die als opwarming dienen voor het gesprek en een beeld geven van de algemene levenshouding of levensinstelling van de respondent. Dit is nodig om attitudes ten aanzien van de democratie en democratische waarden te kunnen relateren aan achtergrondkenmerken van de respondent. Vraag door naar de betekenis van hetgeen de respondent zegt voor de respondent, zodat een 'ladder' van normen en waarden ontstaat (laddering).

- Kunt u kort iets over uzelf vertellen? (check: opleiding, bezigheden, gezinssituatie, beroep, woonplaats)
- U vertelt dat u afkomstig bent uit...Als u uw woonplaats/leefomgeving door de jaren heen beziet, wat valt u dan op? Welke ontwikkelingen of veranderingen hebben plaatsgevonden?

- Wat valt u op in het landelijke nieuws, de actualiteiten?
- Wat zegt dit over de maatschappij waarin we leven?
- Haak in op door de respondent genoemde punten: wat betekent dit voor de manier waarop u 'in het leven staat', waarom? Geef indien nodig voorbeeld: wat vindt u belangrijk in het leven, waar let je op in de omgang met anderen, wat zou je je kinderen (als je die hebt) willen meegeven – laat respondenten motiveren waarom.
- Voelt u zich thuis in deze maatschappij, waarom wel/niet? (*check: voelt u zich op uw gemak bij mensen met verschillende achtergronden qua identiteiten, nationaliteiten, geloofsovertuigingen, meningen*)
- In hoeverre voelt u zich betrokken bij deze maatschappij, waarin wel/niet, waarom? (*check o.a. lidmaatschap maatschappelijke organisaties zoals kerk, politieke partij, vrijwilligersorganisatie, ideële organisatie, onderwijs- of schoolvereniging, sportvereniging*)
- We hebben gesproken over Nederland en hoe u in de maatschappij staat. Een onderdeel van Nederland vormt ook de politiek. Wat betekent politiek voor u?
- We hebben begrepen dat u de afgelopen verkiezingen (landelijk en gemeentelijk) niet heeft gestemd, waarom niet?

3. Inventarisatie houding t.a.v. democratie en democratische waarden (25 minuten)

INT: introduceer: ik wil met u verder praten over hoe Nederland wordt bestuurd. Dit gaan we doen aan de hand van foto's van verschillende mensen, om een beeld te krijgen over hoe mensen er allemaal over kunnen denken. Ik ga u vragen om straks over de personen op de foto's te beschrijven wat voor mensen dit zijn en hoe zij denken over de manier waarop Nederland wordt bestuurd. U mag afgaan op uw eerste indruk, dat is wat ik van u vraag. We kennen de mensen per slot van rekening niet (neem bezwaar dat sommige mensen soms ervaren om te praten in stereotypen weg).

Bespreek de houding ten aanzien van de democratie aan de hand van projectieve fotosets: dit zijn gevalideerde fotosets die verschillende menstypen representeren. Achterhaal met welke foto de respondent zich het meest identificeert (door te kijken wie van de personen op de foto net als de respondent ook niet stemt) en ga met deze foto verder met de vragen die specifiek gaan over democratie en democratische waarden. Doel van de projectie is om respondent vrijer te laten praten door hem/haar (zichzelf) te laten projecteren op anderen. Hierdoor worden remmingen en sociale wenselijkheid gereduceerd en wordt het mogelijk gemaakt

om van functionele aspecten dieper door te dringen tot de emotionele kern. Laat respondenten de persoon op de foto eventueel een naam geven.

Laat respondent vertellen op welke politieke partij de mensen op de foto stemmen en laat de respondent ook één persoon op de foto benoemen die (net als de respondent zelf) niet stemt. Ga vervolgens verder met deze foto (waarmee de respondent zich het meest identificeert), zodat de projectie optimaal tot zijn recht komt. Ga eerst in op persoonlijkheid en levensstijl van persoon op de foto om respondent 'op te warmen' voor de projectie. Ga vervolgens verder met onderstaande vragen: ik wil samen met u nagaan wat voor persoon dit is en hoe hij aankijkt tegen Nederland en de manier waarop Nederland wordt bestuurd (democratie als bestuursvorm).

- Laten we beginnen met te beschrijven wat voor persoon dit is. Geeft u hem/haar eens een naam. Hoe zou u zijn/haar persoonlijkheid typeren, waar staat deze persoon voor etc.?
- In hoeverre voelt deze persoon zich betrokken bij de maatschappij. (*check lidmaatschap verenigingen, organisaties, thuis voelen in de maatschappij*)
- Deze persoon stemt niet, laten we ervan uitgaan dat hij dat vanuit overtuiging niet doet, waarom niet?
- Nederland is een democratie, waaraan moet...denken als hij aan een democratie denkt (inventariseer spontane associaties)? Wat is democratie eigenlijk?
- Zo in het algemeen bezien, wat vindt hij eigenlijk van de democratie als regeringssysteem, waarom (motiveer).

INT: leg uit indien nodig: democratie (parlementaire) democratie als regeringssysteem betekent onder meer dat er een volksvertegenwoordiging is. Zij hebben een mandaat om uiteindelijk beslissingen voor ons land te nemen. Het werkt net als bij bijvoorbeeld een vereniging: er komt een bestuur waarin mensen zitten die het vertrouwen van de leden genieten. Het bestuur neemt uiteindelijk de beslissingen (democratische vereniging). Ga verder met onderstaande vragen:

- Hoe ziet hij de democratie? Staat het dichtbij of is het meer een ver van zijn bed show (of, niet zo mee bezig, niet interessant)
- Heeft...ervaringen, of dingen meegemaakt die zijn beeld of mening over de democratie hebben beïnvloed? (*check bijvoorbeeld zaken die in het nieuws naar voren komen, mate waarin men ruimte heeft om na te denken over democra-*

- tie, bezig met mezelf, niet met de maatschappij, geen zin om erover na te denken)*
- Ondersteunt hij de democratie of brengt het vooral nadelen met zich mee? Welke en waarom (ga verder in op nadelen en laat respondenten motiveren)?
 - Voelt hij zich deel uitmaken van de democratie? Wil...er wel deel van uitmaken? (*check bijvoorbeeld formeel als stemmer, meedenken over beleid, lid van een politieke partij en 'informeel' als plaatsnemen in maatschappelijke organisatie t.b.v. het algemeen belang*)
 - De democratie impliceert dat beslissingen voor alle Nederlanders worden genomen door de vertegenwoordigende instituties (Eerste en Tweede kamer), voelt hij zich vertegenwoordigd in deze democratie? Motiveer
 - Heeft...het gevoel dat we diegenen of die instanties die democratische beslissingen mogen nemen voor ons land kunnen vertrouwen? Motiveer
 - Wat vindt...ervan dat iedereen in de democratie rechten en plichten heeft (bijvoorbeeld vrijheid van meningsuiting, vrijheid van vereniging, plichten zoals je aan de wet houden)
 - Moet iedereen die rechten (en plichten) hebben, of moeten er soms uitzonderingen worden gemaakt? Wanneer dan, en waarom? (*check: in hoeverre rechten van de minderheid van minder groot belang*)
 - Is de democratie nu een goede besturingsvorm, of ziet...liever een andere vorm van besturen? Waarom?

Ondersteuning van democratische waarden:

- Een democratie betekent dat beslissingen worden genomen door compromissen te sluiten en door met elkaar in debat te gaan (i.t.t. beslissingen opleggen in een dictatuur). Wat vindt hij hiervan? (*check: inefficiënt, traag, je niet vertegenwoordigd voelen*) Bespreek eventueel aan de hand van onderstaande stelling:
 - Het zou beter zijn voor Nederland als er een krachtige leider opstaat die knopen doorhakt en beslissingen neemt (in plaats van eindeloos debatteren en rekening houden met allerlei meningen). Een soort Napoleon.
 - Je komt in deze samenleving het verst als je jezelf voorop stelt. In deze maatschappij is het ieder voor zich (lager opgeleiden).
 - Compromissen (waarin dan ook) belemmeren mij in mijn persoonlijke ontwikkeling (hoger opgeleiden).

- Wat moet er in een democratie gebeuren met verschillende meningen van verschillende mensen? Hoe moeten we hier volgens...mee omgaan?
- Moeten we rekening houden met mensen die er anders over denken (dan de meerderheid). (check: *respectvol behandelen, negeren, omgaan met verschillen in mening, meerderheidsdenken etc.*)
- Het kan wel eens gebeuren dat mensen anders denken dan de meerderheid en dat dit tot uiting komt (bijvoorbeeld: demonstratie, kunst, cartoon, spotprenten, ironie). Hoe gaat...hiermee om (respect, rekening houden met vrijheid van meningsuiting)?
- Moet je alles kunnen zeggen in een democratie? (check: *wie mogen dit wel/niet: de Nederlander, kunstenaars, politici etc.*)
- Hoe moet worden omgegaan met conflicten die ontstaan door verschillen in mening en achtergronden? (check: *negeren, tegenin gaan, in dialoog gaan/met elkaar onderhandelen*)
- Iets anders, u vertelde dat...wel/niet actief is in maatschappelijke organisaties/doelen, vindt hij het bestaan ervan belangrijk? Waarom wel/niet (noem eventueel voorbeeld van een maatschappelijke organisatie)?
- Voelt hij zich verantwoordelijk voor anderen? Voor wie wel en voor wie niet? Waarom?
- Hoe denkt deze persoon over het algemeen belang, of de publieke zaak (solidariteitsdenken), wat is belangrijker: het eigenbelang of het algemeen belang, waarom?
- Breng onderstaande stellingen in en bespreek:
 - Ik ben niet bereid iets voor de samenleving te doen want de samenleving doet ook niets voor mij (lager opgeleiden).
 - Ik heb de politiek en de publieke zaak niet nodig om wat te bereiken in het leven, dat kan ik zelf wel (hoger opgeleiden).

Samenvattend: we hebben van alles besproken over de gang van zaken in Nederland. We hebben gesproken over onze democratie en de wijze waarop dit in de praktijk wordt gebracht (democratische waarden). Kijkend naar deze persoon: wat ziet hij als grootste nadelen van de democratie? Wat is nu echt het grootste minpunt? Waar zit dat in?

4. Bedanken en afsluiten (3 min.)

INT: bespreek kort: vooral tot doel om een natuurlijk einde te maken aan het gesprek.

- We hebben het uitgebreid gehad over de democratie in Nederlanden allerlei zaken die daarmee samenhangen. Als u nu voor uzelf bedenkt hoe u tegen de Nederlandse samenleving en de toekomst van Nederland aankijkt, hoe ziet u deze dan tegemoet?
- Vragen vanuit respondent
- Vragen vanuit opdrachtgeverzijde
- Bedanken voor deelname aan onderzoek

Checklist begeleide interviews (allochtonen)

1. Introductie en kennismaking (5 minuten)

- Introduceer thema: het leven in Nederland
- Introduceer interviewsetting en leg uit wat van respondent wordt verwacht:
 - Open en eerlijk antwoorden. Check op welk niveau (i.v.m. taalbarrière) het gesprek kan worden ingegaan en hoe de begeleider zich opstelt (is het nodig dat deze alles vertaalt, of is verduidelijking al voldoende). Bekijk de mogelijkheden om door te vragen.
 - Benadruk anonimiteitwaarborg: alles wat wordt gezegd blijft binnenskamers, naam niet bekend bij opdrachtgever, neutrale setting: we zijn hier om een beeld te krijgen van de meningen van mensen en niet om er een oordeel over uit te spreken.
 - Interviewer is er alleen om bepaalde punten aan de orde te laten komen, niet om een eigen mening te verkondigen of een oordeel te trefen over meningen van anderen.

2. Referentiekader: inventarisatie 'levenshouding' (15 minuten)

INT: ga van start met algemene vragen die als opwarming dienen voor het gesprek en een beeld geven van de algemene levenshouding of levensinstelling van de respondent. Dit is nodig om attitudes ten aanzien van de democratie en democratische waarden te kunnen relateren aan achtergrondkenmerken van de respondent.

- Kunt u kort iets over uzelf vertellen?
 - Waar komt u oorspronkelijk vandaan/waar komen uw ouders oorspronkelijk vandaan?

- Wanneer bent u naar Nederland gekomen, waarom?/aan tweede generatie: wanneer zijn uw ouders naar Nederland gekomen, waarom?
- Hoe oud bent u?
- Bent u getrouwd?
- Heeft u kinderen?
- Werkt u?
- Wat vindt u belangrijk? Is dat veel geld hebben, of gezond zijn, in een groot huis wonen, bij familie zijn etc. ?
- U woont in Amsterdam, hoe is het leven daar?
- Hoe gaan de mensen met elkaar om?
- Is het prettig wonen in Amsterdam, waarom wel/niet?
- Wat is op dit moment het grootste probleem van (wonen in) Amsterdam? En van Nederland in het algemeen?
- In Nederland wonen allemaal verschillende mensen, die anders denken over dingen, verschillende nationaliteiten hebben, andere dingen belangrijk vinden. Vindt u dat prettig of niet?
- Gaat u vooral met mensen van uw eigen groep om? Of ook met anderen?
- Waar ontmoet u andere mensen?
- Gaat u wel eens naar een koffiehuis/badhuis?
- Gaat u naar de moskee?
- Onderneemt u wel eens activiteiten speciaal voor (onderwijs, sport etc.)
- We hebben gepraat over hoe u in het leven staat en wat u van Nederland vindt. Een onderdeel van Nederland vormt ook de politiek. Wat vindt u van de politiek?
- We hebben begrepen dat u de afgelopen verkiezingen (gemeentelijk) niet heeft gestemd, waarom niet?

3. Inventarisatie houding t.a.v. democratie en democratische waarden (35 minuten)

Introduceer thema democratie en democratische waarden. Concretiseer zoveel mogelijk om het onderwerp behapbaar te maken voor de respondent.

Democratie als stelsel:

- Nederland is een democratie, wat is dat eigenlijk?
- Bij eerste generatie: hebben ze dat ook in Turkije/Marokko volgens u?
- Waaraan denkt u bij het woord democratie? *INT leg uit in vereenvoudigde vorm: in een democratie worden politieke partijen gekozen en zij nemen samen beslissingen voor Nederland.*

- Vindt u het belangrijk dat we in een democratie leven? Waarom wel/niet? Of ziet u het liever anders?
- Staat het dichtbij u of bent u er niet zo mee bezig?
- Denk u er wel eens over na?
- Stel er komt iemand bij u aan de deur met de vraag of u zich wilt inzetten voor de democratie (door te stemmen, mee te denken over beleid of over hoe het verder moet met Nederland, of door lid te zijn van een vrijwilligersorganisatie), kunnen ze dan een beroep op u doen?
- In een democratie worden er beslissingen genomen voor ons allemaal. Denken ze dan ook aan u vindt u? Nemen ze uw belangen dan ook mee? (*check: voelt men zich vertegenwoordigd?*)
- Heeft u het gevoel dat degenen die beslissingen nemen te vertrouwen zijn?
- In ons land heeft iedereen dezelfde rechten en plichten (vrijheid van meningsuiting, je aan de wet houden), is dat ook echt zo (in de praktijk)?

Ondersteuning van democratische waarden: tolerantie voor (uitkomsten van) andermans vrijheid van meningsuiting):

- Een democratie betekent dat beslissingen worden genomen door met elkaar te praten en naar elkaar te luisteren.
- Hoe gaat het nemen van beslissingen samen met anderen bij u thuis? Bijvoorbeeld over wat te eten, de opleiding van de kinderen?
- Hoe wordt er dan een beslissing gemaakt, hoe gaat dat dan?
- Luisteren mensen dan naar elkaar?
- Of wil iedereen elkaar overtuigen?
- Kan iedereen zeggen wat hij wil?
- En stel dat u in de moskee/koffiehuis/vrienden of ergens anders met een groep over een onderwerp praat en iedereen denkt er anders over. Hoe gaat dat dan? (bespreek aan de hand van bovenstaande vragen).
- In ons land worden beslissingen genomen door met elkaar te praten, naar elkaar te luisteren en dan samen een beslissing te nemen. Vindt u dat een goede manier?
- Moet je dan naar alle mensen luisteren of niet, waarom?
- Het kan wel eens dat een kleine groep mensen het niet eens is met de beslissingen die voor Nederland worden genomen. Moet je ook naar hen luisteren?

- Het kan dan ook zijn dat ze gaan demonstreren op straat, spotprenten maken of op een andere manier laten blijken dat ze het er niet mee eens zijn. Wat vindt u daarvan?
- Moet dat kunnen of vindt u van niet?

Ondersteuning van democratische waarden (bereidheid persoonlijke inzet anderen/maatschappelijke doelen):

- We hebben net gepraat over hoe in Nederland beslissingen worden genomen. Hier wordt gekeken naar wat het beste is voor alle Nederlanders (en niet zozeer wat het beste is voor een groepje mensen). Wat vindt u daarvan?
- Wat vindt u van vrijwilligerswerk? Dat mensen dus belangeloos iets doen zonder dat ze daar geld voor krijgen. Wat vindt u daarvan?
- Zou u iets doen zonder daar iets (zoals geld) voor terug te krijgen? Waarom wel/niet?
- Voelt u zich zelf verantwoordelijk voor anderen? En bent u dan ook bereid daar zelf een stapje terug voor te doen/er iets voor in te leveren?
- Vindt u het belangrijk dat familieleden elkaar helpen (op de kinderen passen, voor ouderen zorgen)
- Bent u ook bereid voor anderen iets te doen (naast vrouw, kinderen, familie), voor wie dan? (probeer te inventariseren waar de grens ligt).

4. Bedanken en afsluiten (5 min.)

INT: bespreek kort: vooral tot doel om een natuurlijk einde te maken aan het gesprek.

- Hoe ziet u de toekomst van Nederland al met al tegemoet?
- Wat zou u doen als u de baas was van Nederland?
- Vragen vanuit respondent, Vragen vanuit opdrachtgeverzijde
- Bedanken voor deelname aan onderzoek

Checklist groepsdiscussies

Checkpunten en stellingen zijn gedistilleerd uit bevindingen uit de interviews. Deze punten kunnen als volgt worden ingebracht: uit eerdere gesprekken met andere mensen over dit onderwerp blijkt dat sommigen vinden dat...wat zouden hun motieven hiervoor kunnen zijn (projectie) of wat vindt u hier eigenlijk van?

1. Introductie en kennismaking (15 minuten)

Introductie:

- Welkom; anonimiteitwaarborg, video opnames, meekijken.
- Doel: vanavond gaan we praten over hoe u het leven in Nederland ervaart, wat u van de Nederlandse politiek vindt en hoe u in het verlengde hiervan tegen een democratie aankijkt.
- Spelregels:
 - Open en eerlijk spreken met elkaar, geen sprake van goede of foute antwoorden. Benadruk anonimiteitwaarborg: alles wat wordt gezegd blijft binnenskamers, naam niet bekend bij opdrachtgever, neutrale setting: we zijn hier om een beeld te krijgen van de meningen van mensen en niet om er een oordeel over uit te spreken.
 - Interviewer puur om bepaalde punten aan de orde te laten komen, niet om een eigen mening te verkondigen of een oordeel te treffen over meningen van anderen. Jullie hoeven het niet met elkaar eens te zijn; iedereen moet kunnen zeggen wat er in hun hoofd opkomt. Hoop dat we een plezierige en constructieve avond tegemoet gaan.

Kennismaking:

- We beginnen met een korte voorstelronde: leeftijd, beroep, woonsituatie

2. Referentiekader: inventarisatie 'levenshouding' (25 minuten)

INT: ga van start met algemene vragen die als opwarming dienen voor het gesprek en een beeld geven van de algemene levenshouding of levensinstelling van de respondent. Dit is nodig om attitudes ten aanzien van de democratie en democratische waarden te kunnen relateren aan achtergrondkenmerken van de respondent.

Woonomgeving:

- U woont in Amsterdam/rondom Breda, hoe is het leven daar?
- Wat vindt u prettig in het wonen in Amsterdam/rondom Breda? Wat niet?
- En als we het hebben over Nederland? Hoe heeft Nederland zich ontwikkeld door de jaren heen (zowel in positieve als in negatieve zin)?
- Wat is er veranderd in hoe mensen met elkaar omgaan? (check: ieder voor zich, toenemend eigenbelang, gevoelens van onveiligheid, onevenredige toename

van welvaart voor arme en rijke mensen, gevoel alleen bezig te zijn met overleven, persoonlijke ontwikkeling als hoogste goed)

Omgang anderen en betrokkenheid (o.a. participatiebereidheid politieke rollen):

- Voelt u zich thuis in deze samenleving? Waarom wel/niet?
- We hebben met mensen gesproken die zich steeds minder thuis voelen, wat zouden redenen hiervoor kunnen zijn?
- In Nederland wonen allemaal verschillende mensen, die anders denken over dingen, verschillende nationaliteiten hebben, andere dingen belangrijk vinden. Hoe voelt u zich temidden van deze mensen?
- Er zijn mensen die zeggen dat hun woonplaats wordt overspoeld door mensen uit het buitenland, wat het karakter van hun woonplaats en de leefbaarheid aantast. Waarom denken ze dat volgens u? Eventueel: hoe denkt u daar eigenlijk zelf over?
- Voelt u zich betrokken bij de mensen, organisaties en instanties die alle tezamen onze samenleving vormen? Waarom wel/niet? (check: inventariseer betrokkenheid blijkend uit lidmaatschap maatschappelijke organisaties zoals kerk, politieke partij, vrijwilligersorganisatie, ideële organisatie, onderwijs- of schoolvereniging, sportvereniging)
- Vindt u het belangrijk betrokken te zijn? Waarom wel/niet?

Politiek:

- We hebben gepraat over hoe u in het leven staat en wat u van Nederland vindt. Een onderdeel van Nederland vormt ook de politiek. Wat vindt u van de politiek?
- We hebben begrepen dat u de afgelopen verkiezingen niet heeft gestemd, waarom niet? (check: op afstand, ontoegankelijk, niet vertegenwoordigd voelen, wantrouwen, wordt niet geluisterd naar de burger, gevoel hebben dat je stem niet telt/geen invloed heeft, er niet zo mee bezig zijn, van huis uit niet meegekregen)

3. Inventarisatie houding democratie (30 minuten)

INT: Introduceer thema democratie.

Democratie als stelsel:

- Nederland is een democratie, wat is dat eigenlijk? Waaraan denkt u bij het woord democratie? (inventariseer op flipover).
- Staat het leven in een democratie dichtbij u of is het meer een ver-van-mijn-bed show?

INT: leg uit indien nodig: (parlementaire) democratie als regeringssysteem betekent onder meer dat er een volksvertegenwoordiging is. Zij hebben een mandaat om uiteindelijk beslissingen voor ons land te nemen. Het werkt net als bij bijvoorbeeld een vereniging: er komt een bestuur waarin mensen zitten die het vertrouwen van de leden genieten. Het bestuur neemt uiteindelijk de beslissingen (democratische vereniging).

Ga verder met onderstaande vragen:

- Wat vindt u van het leven in een democratie? Waarom? Ondersteunt u het of brengt het vooral nadelen met zich mee?
- Vindt u het belangrijk dat we in een democratie leven? Waarom wel/niet?
- Stel er komt iemand bij u aan de deur met de vraag of u zich wilt inzetten voor de democratie (door te stemmen, mee te denken over beleid of over hoe het verder moet met Nederland, of door lid te zijn van een vrijwilligersorganisatie), kunnen ze dan een beroep op u doen? Waarom wel/niet?
- In een democratie worden er beslissingen genomen voor ons allemaal. Denken ze dan ook aan u vindt u? Nemen ze uw belangen dan ook mee? (*check: voelt men zich vertegenwoordigd?*)
- Heeft u het gevoel dat degenen die beslissingen nemen te vertrouwen zijn?
- In ons land heeft iedereen dezelfde rechten en plichten (vrijheid van meningsuiting, je aan de wet houden), is dat ook echt zo (in de praktijk)?

Breng standpunten in (als bevinding van voorgaand onderzoek):

INT: Uit eerdere gesprekken hebben we al veel meningen geïnventariseerd. Bijvoorbeeld...

Wat zouden redenen van mensen kunnen zijn om er zo over te denken?

- De democratie is inefficiënt en werkt vertragend als er knopen moeten worden doorgehakt.
- Ik zie liever een andere regeringsvorm dan de democratie (bijvoorbeeld anarchie, islamitische staat, communisme, autocratie (één machthebber)).
- De mensen/instanties die democratische beslissingen moeten nemen denken alleen aan zichzelf en niet aan de belangen van het volk.
- Niet iedereen heeft gelijke rechten en plichten. Mensen met geld of macht worden minder hard aangepakt dan gewone mensen (misdaad, fraude).
- In een democratie voel ik mij de minderheid waar niet naar wordt geluisterd (en eventueel: het lijkt alsof anderen meer rechten hebben, bijvoorbeeld allochtonen).
- Democratie is een ver van mijn bed show.
- Ik denk nooit na over de democratie (ik ben bezig met overleven/nooit over nagedacht)

4. Inventarisatie houding t.a.v. democratische waarden (45 minuten)

INT: democratie is gestoeld op een aantal democratische waarden. Daarover wil ik graag nu praten met u.

Tolerantie voor (uitkomsten van) andermans vrijheid van meningsuiting):

- Stel dat 60% A zegt en 40%B, hoe moet er dan een beslissing worden genomen? Moet er rekening worden gehouden met die 40%? En hoe zit dat bij 85/15%? Moet je dan rekening houden met deze minderheid? Waarom wel/niet?
- In ons land worden beslissingen genomen door met elkaar te praten, naar elkaar te luisteren en dan samen een beslissing te nemen. Vindt u dat een goede manier?
- Moet je dan naar alle mensen luisteren of niet, waarom?
- Moeten we proberen compromissen te sluiten of moet je daar helemaal niet mee bezig zijn (maar bezig zijn met knopen doorhakken, streven naar efficiëntie)?
- Sommige mensen zeggen dat de meerderheid het voor het zeggen moet hebben en dat de minderheid zich moet schikken. De minderheid heeft met andere woorden pech gehad en hun belangen kunnen niet worden gerespecteerd. Bent u het daarmee eens of niet, waarom?
- Het kan wel eens dat een kleine groep mensen het niet eens is met de beslissingen die voor Nederland worden genomen. Moet je ook naar hen luisteren?

- En stel dat die 15% van net, duidelijk laat blijken dat ze het er niet mee eens zijn, bijvoorbeeld doordat ze een demonstratie organiseren of zich via cartoons of columns uiten? Moet dat kunnen?
- Sommige mensen zeggen dat je in alle omstandigheden moet kunnen zeggen wat je wilt (ongeacht gevoelens/meningen van anderen). Waarom zouden ze dat vinden?
- Anderen zeggen dat je niet altijd moet zeggen wat je denkt (niet ten alle tijde vrijheid van meningsuiting), wat zouden hier redenen voor zijn?
- Samenvattend: moet iedereen altijd kunnen laten blijken als hij/zij er anders over denkt of moet men zich aanpassen?

Bereidheid persoonlijke inzet anderen/maatschappelijke doelen:

- Wat vindt u van het bestaan van maatschappelijke doelen of belangenverenigingen?
- Zou u bereid zijn zich voor zoiets in te zetten? Waarom wel niet?
- Wat vindt u van vrijwilligerswerk? Dat mensen dus belangeloos iets doen zonder dat ze daar geld voor krijgen. Wat vindt u daarvan?
- Voelt u zich geroepen om iets voor anderen te doen (niet voor directe omgeving maar bij wijze van spreke voor asielzoekers, bejaarden, gehandicapten, kinderen). Waarom wel/niet?
- Bent u dan ook bereid daar zelf een stapje terug voor te doen/er iets voor in te leveren (bijvoorbeeld vrije tijd, of geld dat je wel krijgt bij een betaalde baan)?
- Sommige mensen stellen dat ze zich eigenlijk alleen willen inzetten voor zichzelf/eigen gezin en laten de samenleving/wereld daarbuiten voor wat hij is. Wat zouden zij voor redenen hebben hiervoor?
- Sommige mensen zeggen dat ze geen zin hebben zich persoonlijk in te zetten voor anderen, bijvoorbeeld omdat ze geen tijd hebben, met zichzelf bezig zijn (persoonlijke ontplooiing). Wat zijn redenen hiervoor?
- Wat vinden dergelijke mensen van het doen van vrijwilligerswerk of je (belangeloos) actief inzetten voor anderen? Vinden zij dit vooral een verantwoordelijkheid van anderen of denken ze er niet zo over na (wordt toch wel geregeld)?
- Samenvattend: wanneer wel/niet bereid je persoonlijk in te zetten voor anderen (dichtbij en veraf: maatschappelijke doelen).

k5. *Bedanken en afsluiten (5 min.)*

INT: bespreek kort: vooral tot doel om een natuurlijk einde te maken aan het gesprek.

- Hoe ziet u de toekomst van Nederland al met al tegemoet?
- Vragen vanuit respondent, Vragen vanuit opdrachtgeverzijde
- Bedanken voor deelname aan onderzoek

Overzicht van uitgebrachte publicaties van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling

Adviezen

Derde raadsperiode 2004-2007

- 42 Vormen van democratie. Een advies over democratische gezindheid. (2007)
- 41 Straf en zorg: een paar apart. Passende interventies bij delictplegers met psychische en psychiatrische problemen. (2007)
- 40 Inhoud stuurt de beweging. Drie scenario's voor het lokale debat over de WMO. (2006)
- 39 Ontsnappen aan medialogica. Tbs in de maatschappelijke beeldvorming. (2006)
- 38 Verschil maken. Eigen verantwoordelijkheid na de verzorgingsstaat. (2005)
- 37 Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden. (2005)
- 36 Lokalisering van maatschappelijke ondersteuning. Voorwaarden van maatschappelijke ondersteuning. (2005)

Tweede raadsperiode 2001-2004

- 35 Eenheid, verscheidenheid en binding. Over concentratie en integratie van minderheden in Nederland. (2005)
- 34 Ouderen tellen mee. Advies aan de Themacommissie Ouderenbeleid van de Tweede Kamer. (2004)
- 33 Mogen ouderen ook meedoen. (2004)
- 32 Toegang tot recht. (2004)
- 31 Sociale veiligheid organiseren. Naar herkenbaarheid in de publieke ruimte. (2004)

- 30 Verschil in de verzorgingsstaat. Over schaarste in de publieke sector. (2004)
- 29 Humane genetica en samenleving. Bouwstenen voor een ander debat. (2004)
- 28 Europa als sociale ruimte. Open coördinatie van sociaal beleid in de Europese Unie. (2004)
- 27 Hart voor Europa. De rol van de Nederlandse overheid. (2003)
- 26 Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek. (2003)
- 25 De handicap van de samenleving. Over mogelijkheden en beperkingen van community care. (2002)
- 24 Bevrijdende kaders. Sturen op verantwoordelijkheid. (2002)
- 23 Geen woorden maar daden. Bijdrage aan het normen- en waardendebat. (2002)
- 22 Werken aan balans. Een remedie tegen burn-out. (2002)
- 21 Educatief centrum voor ouder en kind. Advies over voor- en vroegschoolse opvang. (2002)
- 20 Levensloop als perspectief. Kanttekeningen bij de Verkenning Levensloop. Beleidsopties voor leren, werken, zorgen en wonen. (2002)
- 19 Van uitzondering naar regel. Maatwerk in het grotestedenbeleid. (2001)
- 18 Aansprekend opvoeden. Balanceren tussen steun en toezicht. (2001)
- 17 Instituties in lijn met het moderne individu. De Sociale Agenda 2002-2006. (2001)
- 16 Kwetsbaar in kwadraat. Krachtige steun aan kwetsbare mensen. (2001)

Eerste raadsperiode 1997-2000

- 15 Ver weg en dichtbij. Over hoe ICT de samenleving kan verbeteren. (2000)
- 14 Van discriminatie naar diversiteit. Kanttekeningen bij de Meerjarennota Emancipatiebeleid 'Van vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid'. (2000)
- 13 Wonen in de 21^e eeuw. (2000)
- 12 Alert op vrijwilligers. (2000)
- 11 Ongekende aanknopingspunten. Strategieën voor de aanpassing van de sociale infrastructuur. (2000)
- 10 Aansprekend burgerschap. De relatie tussen organisatie van het publieke domein en de verantwoordelijkheid van burgers. (2000)
- 9 Nationale identiteit in Nederland. (1999)
- 8 Arbeid en zorg. Reactie op de kabinetsnota 'Op weg naar een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg'. (1999)

- 7 Integratie in perspectief. Advies over integratie van bijzondere groepen en van personen uit etnische groeperingen in het bijzonder. (1998)
- 6 Verantwoordelijkheid en perspectief. Geweld in relatie tot waarden en normen. (1998)
- 5 Uitsluitend vrijwillig!? Maatschappelijk actief in het vrijwilligerswerk. (1997)
- 4 Kwaliteit in de buurt. (1997)
- 3 Werkloos toezien. Activering van langdurig werklozen. (1997)
- 2 Stedelijke vernieuwing. (1997)
- 1 Vereenzaming in de samenleving. (1997)

Werkdocumenten

- 14 Opbrengsten van sociale investeringen. I. Doorten en R. Rouw (red.). (2006)
- 13 Eigen verantwoordelijkheid: bevrijding of beheersing? R. Ossewaarde. (2006)
- 12 Democratie voorbij de instituties. Vooronderzoek van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. (2006)
- 11 Horizontale verantwoording bij ZBO's en agentschappen. T. Schillemans. (2005)
- 10 Tussen zorgen en begrenzen. Over de aanpak van delictplegers met psychi(atri)sche problemen. D. Graas en R. Janssens. (2005)
- 9 Gezin anno nu. M. Distelbrink, N. Lucassen en E. Hooghiemstra. (2005)
- 8 Tussen vangnet en trampoline. Over de inzet van publieke middelen voor participatie en zekerheid. H. Adriaansens, K. van Beek en R. Janssens. (2005)
- 7 Preventiebeleid. Een verkennende achtergrondstudie. R. Torenvlied en A. Akkerman. (2005)
- 6 Over insluiting en vermijding. Twee essays over segregatie en integratie. J. Uitermark en J.W. Duyvendak; P. Scheffer. (2004)
- 5 "Nee, ik voel me nooit onveilig". Determinanten van sociale veiligheidsgevoelens. H. Elffers en W. de Jong. (2004)
- 4 Ouderen en maatschappelijke inzet. K. Breedveld, M. de Klerk en J. de Hart. (2004)
- 3 Financiële prikkels voor werknemers bij uittreding. I. Groot en A. Heyma. (2004)
- 2 Sociale veiligheid vergroten door gelegenheidsbeperking: wat werkt en wat niet? K. Wittebrood en M. van Beem. (2004)
- 1 Inburgering. Educatieve opdracht voor nieuwkomer, overheid en samenleving. (2003)

Publicaties van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling zijn te downloaden via www.adviesorgaan-rmo.nl

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling

De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) werkt aan nieuwe concepten voor de aanpak van sociale vraagstukken. De raad is:

prof. Maurits Barendrecht

prof. Talja Blokland-Potters

prof. Anneke van Doorne-Huiskes

prof. Paul Frissen

Sadik Harchaoui

Yolan Koster-Dreese (voorzitter)

José Manshanden

prof. Micha de Winter

Marijke Mootz is algemeen secretaris van de raad (wnd.).

De RMO is bij wet ingesteld op 1 januari 1997. Zijn formele opdracht luidt:

“de regering en de beide kamers der Staten-Generaal te adviseren over de hoofdlijnen van beleid inzake de gevolgen van maatschappelijke ontwikkelingen voor zover deze van invloed zijn op de participatie van burgers in en de stabiliteit van de samenleving”.

Parnassusplein 5

Postbus 16139

2500 BC Den Haag

Tel. 070 340 52 94

Fax 070 340 54 46

rmo@adviesorgaan-rmo.nl

www.adviesorgaan-rmo.nl

raad voor maatschappelijke ontwikkeling

Colofon

Vormen van democratie
Een advies over democratische gezindheid (advies 42)
Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling

ISBN 978 90 6665 896 7
NUR 740

Foto omslag
© Vladimir Ivanov (BigStockPhoto.com)

Vormgeving
Marc Horvat, Uitgeverij SWP

Uitgever
Paul Roosenstein

Voor informatie over overige uitgaven van Uitgeverij SWP:
Postbus 257, 1000 AG Amsterdam
Telefoon: (020) 330 72 00
Fax: (020) 330 80 40
E-mail: info@mailswp.com
Internet: www.swpbook.com

